

ЗЕМЉА У ПОКРЕТУ: ДРУШТВЕНО-КУЛТУРОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ МИГРАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Никола Леро^{1*}

¹Универзитет у Шефилду, Факултет друштвених наука, Шефилд, Уједињено Краљевство

Сажетак: Миграције играју интегралну улогу у социо-културном ткиву Босне и Херцеговине, аспект који се често истражује, али је у литератури фрагментиран, укаљан историјским ревизионизмом и недостаје му дубинска, квалитативна анализа. Овај рад настоји да исправи ове недостатке, користећи објектив транснационализма да сецира замршену историју кретања становништва у овом региону. Методологија комбинује полуструктурирани преглед литературе и тематску анализу извора из различитих база података и библиотека. Резултат је систематски хронолошки преглед миграција на територији Босне и Херцеговине, подијељен у три јасна друштвено-историјска периода. Испитује се низ миграционих трендова који су обиљежили историју региона: од насељавања Илира и Словена до миграција у средњем вијеку, отоманске и хабзбуршке владавине, до модерних расељавања као што су миграције гастарбајтера и насилна расељавања становника усљед ратова. Синтетизујући перспективе западних, локалних и регионалних научника, рад наглашава да је историја миграција у Босни и Херцеговини сложен, међусобно повезан спектакл у којем је људска мобилност досљедно обликовала социокултурни контекст. Ова сложеност је наглашена главним увидом чланка – миграције на овим просторима су ризоматски феномен, фокални друштвено-културолошки маркер који дефинише не само прошлост већ и будућност Босне и Херцеговине. У том циљу, овај рад наглашава потребу за будућим квалитативним социо-антрополошким истраживањима миграција у Босни и Херцеговини како би се даље разоткрили њени дубоки утицаји и импликације на земљу и регион у целини.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, Балкан, расељавање, миграције, историја, избјегличке студије, социо-културна анализа.

Original scientific paper

COUNTRY ON THE MOVE: A SOCIO-CULTURAL OVERVIEW OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S MIGRATION HISTORY

Nikola Lero^{1*}

¹University of Sheffield, Faculty of Social Sciences, Sheffield, United Kingdom

Abstract: Migrations play an integral role in the socio-cultural fabric of Bosnia and Herzegovina, an aspect often explored yet fractured in literature, tainted by historical revisionism, and lacking in in-depth, qualitative analysis. This paper endeavors to rectify these shortcomings, employing a transnationalism lens to dissect the intricate history of population movements within this region. The methodology combines a semi-structured literature review and thematic analysis of sources from diverse databases and libraries. The result is a systematic chronological overview of migration in Bosnia and Herzegovina, parsed into three clear socio-historical periods. An array of migration trends that marked the region's history is examined, from the settlement of the Illyrians and Slavs to migrations during medieval times, Ottoman and Habsburg rule, and modern-day displacements such as guest worker migrations and violent resident displacements due to wars. Synthesizing perspectives from Western, local, and regional scholars, it emphasizes that the migration history in Bosnia and Herzegovina is a complex, interconnected spectacle where human mobility has consistently shaped the socio-cultural context. This complexity is underscored by the main insight of the paper – migration in this region represents a rhizomatic phenomenon, a focal socio-cultural marker that defines not only the past but also the future of Bosnia and Herzegovina. To that end, the paper underscores the need for future qualitative socio-anthropological examinations of migration to further unravel its profound impacts and implications on the country and the region at large.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Balkans, displacement, migration, history, refugee studies, socio-cultural analysis.

* Аутор за кореспонденцију: Никола Леро, Универзитет у Шефилду, Факултет друштвених наука, Вејв, 2 Витам Улица, С10 2АХ, Шефилд, Уједињено Краљевство, Е-mail: lero.nikola1991@gmail.com

Corresponding author: Nikola Lero, University of Sheffield, Faculty of Social Sciences, The Wave, 2 Whitham Road, Sheffield S10 2AH, United Kingdom, E-mail: lero.nikola1991@gmail.com

УВОД

У *Атласу људских миграција* географ Рсел Кинг (King, 2010) јасно је рекао оно што се често превиђа: да је историја човјечанства заправо историја сеоба. Исто би се могло рећи и за Босну и Херцеговину (БиХ), малу државу која се налази на Балканском полуострву са скупом мозаичних миграторних образаца. Њена историја је историја људске мобилности. Спектакл није само у разноликости и величини ових динамика, већ прије у дубоким импликацијама које оне носе. Како истичу Samardžić и Đorđević (1989), овај регион свијета (Западни Балкан) представља мјесто изузетног значаја, прије свега због јединственог социокултурног и демографског меланжа који је произашао из дате историје миграција. Његово разумијевање пружа образац, матрицу учења, која је вриједна за креирање будућих миграционих политика, обликујући их као одговор на флуидну динамику расељавања које надилази границе и културе не само БиХ као земље, већ и цијелог региона. Иако су претходне студије истраживале миграције у БиХ, неопходно је напоменути три ограничења тренутног знања о овој теми.

Прије свега морамо расвијетлити евидентне празнине у литератури о миграцијама у БиХ кроз многе историјске периоде. Како сада ствари стоје, постојећи корпус радова личи на некомплетан мозаик којем недостају богати детаљи и комплексности које су централне за БиХ миграцијске наративе. Литература о теми углавном спада у оквире демографије, која, како примјећује Breznik (1980), пружа одличну полазну тачку за разумијевање положаја одређене групе у њеном географском окружењу, али јој недостаје дубински културолошки поглед. Затим, морамо се позабавити фрагментираним природом историјских наратива који окружују БиХ миграције. Историјски ревизионизам дубоко је подијелио ову тему. Како је историја БиХ била и бива анализирана кроз објектив различитих етничких група, то замагљује кохерентност теме. Овај феномен резонује са оним што Bešlin и Samardžić (2018) називају „постфактуалном историјом“. Препознавање

INTRODUCTION

In the *Atlas of Human Migration*, geographer Russell King (King, 2010) clearly stated what is often overlooked: that the history of humankind is actually the history of migration. The same could be said for Bosnia and Herzegovina (B&H), a small country located in the Balkan peninsula with an assemblage of mosaic migratory patterns. Its history is the history of human mobility. The spectacle is not merely in the diversity and magnitude of these dynamics but rather in the profound implications they carry. As Samardžić and Đorđević (1989) point out, this region of the world, the Western Balkans, is a locus of remarkable significance, primarily because of the unique socio-cultural and demographic melange that arose from that history of migration. Understanding it provides a template, a learning matrix, that is valuable for architecting future migration policies, sculpting them in response to the fluid dynamics of migration that transcend borders and cultures not just of B&H as a country but even of the entire region. Although previous scholarship tackled B&H migration, it is critical to note three limitations of the current knowledge on the topic.

First and foremost, we must shed light on the evident gaps in the literature concerning B&H migration across many historical periods. As it stands, the existing body of work resembles an incomplete mosaic, missing the rich details and intricacies that are so central to B&H migration narratives. Predominantly, the literature on the topic falls within the scope of demography, which, as Breznik (1980) notes, does provide a great starting point for understanding the position of a specific group in its geographical surroundings but lacks an in-depth cultural viewpoint. Next, we must address the fragmented nature of historical narratives surrounding B&H migration. Historical revisionism has deeply splintered this subject. As B&H history is and has been analyzed through the lens of different ethnic groups, it obscures the coherence of the topic. This phenomenon resonates with what Bešlin and Samardžić (2018) call “postfactual history”. Recognizing and critically examining

и критичко испитивање овог феномена један је од кључних циљева ове студије. На крају, вриједи напоменути да проучавање Југославије и БиХ после 1992. године, посебно међу научницима са Запада, пати од недостатка критичке и аналитичке дубине (Hayden, 2012). Штавише, често колективно окривљује и демонизује Србе кроз пежоративне балканистичке погледе на сукоб у Југославији 1991–1995 (Jackson, 2004). Овај недостатак представља значајну препреку у жељи да се у потпуности анализира ова тема. Како би се позабавили овим проблемима, овај рад тежи да пружи добро заокружен поглед на миграције у БиХ, почевши од њених најранијих познатих периода, па све до комплексног 21. вијека. Ово укључује премошћивање фрагментираног корпуса литературе и нуђење опсежног, хронолошког прегледа из социо-културолошке перспективе, што је главни циљ овог рада. Дакле, фокус истраживања јесте расвијетљавање различитих контекста у којима су се ове миграције дешавале те пружање детаљног разумијевања историје миграција у БиХ из интердисциплинарне перспективе.

Пак, *sine qua non* је нагласити ограничења овог рада. Почетно и најважније ограничење је обим коришћене литературе, посебно у погледу неких историјских периода. С једне стране, неки периоди су детаљно анализирани, попут југословенских и постјугословенских миграција (на примјер, Valenta & Ramet, 2011; Dahinden, 2009). Наравно, не могу се сви научни радови интегрисати у један преглед литературе. С друге стране, неки историјски периоди, попут средњег вијека или вијекова прије тога, покривени су, али оскудно (Curta, 2013). Најзад, битно је напоменути да је историја миграција, као и свака историја, била и биће писана и поново писана под идеолошком машинеријом својих епоха, што често резултира академским радовима који величају, преобликују, пренаглашавају или потенцирају одређени догађај или групу, стварајући историографски наратив погодан за оне на позицијама моћи. У случају БиХ и Балкана, то је чешће правило него изузетак. То би увијек требало да буде на уму читаоца док истражује ово дјело.

this phenomenon is one of the pivotal goals of this study. Finally, it is worth noting that the study of Yugoslavia and post-1992 B&H, especially among Western scholars, suffers from a lack of critical and analytical depth (Hayden, 2012). Moreover, it often collectively blames and demonizes the Serbs through pejorative Balkanist views on the 1991–1995 Yugoslavia conflict (Jackson, 2004). This shortfall poses a significant roadblock in quest to dissect the topic fully. To address these concerns, this paper aims to provide a well-rounded view of B&H migration, starting from its earliest known instances and continuing up to the complexities of the 21st century. This involves bridging the fragmented body of literature and offering an extensive, chronological review from a socio-cultural perspective, which are the objectives of this paper. Ergo, this research aims to shed light on the various contexts within which these migrations have taken place and provide a nuanced understanding of the history of migration in B&H from an interdisciplinary perspective.

Still, it is a *sine qua non* to share the limitations of this piece. The initial and most important limitation is the scope of the literature used, especially regarding some historical periods. On the one hand, some periods are heavily analyzed, like the Yugoslav and post-Yugoslav migrations (for instance, Valenta & Ramet, 2011; Dahinden, 2009). Of course, not all scholarly work can be incorporated into one literature review. On the other hand, some historical periods, like the Middle Ages or centuries before that, are covered, but scarcely (Curta, 2013). Finally, it is essential to note that the history of migration, as all history, is, has been, and will be written and rewritten under the ideological machinery of their own eras, often resulting in scholarly work that glorified, reshaped, overemphasized, or underemphasized a specific event or a group, creating a historiographical narrative suitable for those in power. In the case of B&H and the Balkans, this is more often a rule than an exception. That should always be on the reader's mind while exploring this piece.

ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУП, МЕТОДЕ
И МАТЕРИЈАЛИ

У претходним студијама о миграцијама и мигрантима из бивше Југославије методолошки национализам био је изразито присутан (Bielicki, 2016). Методолошки национализам узима нацију или конкретну етнонационалну групу као дату, готово априорну, полазну тачку друштвеног истраживања, ограничавајући обим анализе (Mesić, 2007). У жељи да се то избјегне, БиХ у овом раду не треба посматрати као територију или као пуку политичку јединицу, као што то често бива. Напротив, треба је схватити као Мета-Босну, збуњујућу и повремено парадоксалну плуралност историјских радњи и пракси које су од БиХ учиниле оно што она јесте данас – мултикултурална, мултиконфесионална и мултиетничка земља (Campbell, 1998). Стога у овом раду БиХ треба перципирати као геокултуралну јединицу, а не као савремени концепт мултиетничке националне државе. Даље, иако су географски обрасци и демографија кључни за проучавање миграција, инхерентна вишедимензионалност миграцијских искустава, посебно у историјском контексту, често се протеже изван оквира географске перспективе (King, 2012). Зато ова студија усваја социокултуролошки приступ анализи босанско-херцеговачких миграционих образаца.

Geertz (1973), у свом познатом дјелу *Интерпретација културе*, наглашава да социокултуролошка перспектива помаже да се дубље продре у нијансе културних и идеолошких контекста који обликују миграциона кретања. Ова перспектива, иако признаје важност географских елемената, позиционира их унутар ширих друштвених и историјских пејзажа. Социокултуролошко становиште види друштво и културу као примарне силе које утичу на историјске промјене, наглашавајући друштвене хијерархије, културне и вјерске институције, формирање идентитета и међугрупну интеракцију (Roth & Tobin, 2007). Под оквиром социокултуролошке историје, ова студија укључује и водећу парадигму у савременим студијама миграција – транснационализам. Објектив транснационализма наглашава безбројне везе

RESEARCH APPROACH, METHODS,
AND MATERIALS

In previous studies on migration and migrants from the former Yugoslavia, there was a robust presence of methodological nationalism (Bielicki, 2016). Methodological nationalism takes a nation or a specific ethnonational group as a given, almost *a priori*, starting point of social research, limiting the scope of the inquiry (Mesić, 2007). Aiming to escape it, B&H, in this paper, should not be regarded as a territory or as a mere political unit, as it often is. On the contrary, it should be comprehended as Meta-Bosnia, a bewildering and occasionally paradoxical plurality of historical actions and practices that made B&H what it is in today's reality – a multicultural, multiconfessional, and multiethnic country (Campbell, 1998). Therefore, in this paper, B&H should be understood as a geocultural unit rather than a contemporary concept of a multiethnic nation-state. Further, while geographical patterns and demographics are crucial to migration studies, the inherent multi-dimensionality of migration experiences, especially in a historical context, often extends beyond the scope of a geographical perspective (King, 2012). Hence, this study adopts a socio-cultural approach to analyzing B&H migration patterns.

Geertz (1973), in his well-known piece *The Interpretation of Culture*, emphasizes that a socio-cultural perspective helps to delve deeper into the nuances of cultural and ideological contexts that shape migratory movements. This perspective, while acknowledging the importance of geographical elements, positions them within broader social and historical landscapes. The socio-cultural standpoint sees society and culture as the primary forces influencing historical change, emphasizing social hierarchies, cultural and religious institutions, identity formation, and inter-group interaction (Roth & Tobin, 2007). Under the framework of socio-cultural history, this study also incorporates a leading paradigm in contemporary migration studies – transnationalism. The lens of transnationalism accentuates the myriad connections spanning demographic, po-

које се протежу кроз демографске, политичке, економске и културне димензије преко граница (Anđelković, 2019). Стога, фокусирајући се на друштвено-историјски оквир кроз транснационалну перспективу, овај рад представља увид у то како су различити историјски периоди, друштвене структуре и политичке промјене утицале на миграциона искуства, чиме се обогаћује деконструкција миграција као вишеструког и дубоко контекстуализованог феномена.

Пратећи циљ рада, ова студија користи квалитативну методологију, користећи полуструктурирани преглед литературе (Grant & Booth, 2009) и тематску анализу (Braun & Clarke, 2006). За разлику од квантитативног приступа, квалитативни поступак интегрише и фокусира се на јединствене аспекте друштвено-историјских контекста у којима се дешава специфична друштвена појава (Creswell, 2014). Стога, овај приступ се сматра погодним за циљеве овог рада. Полуструктурирани преглед литературе омогућава дубинско истраживање проблема, фокусирајући се на свеобухватне теме које проистичу из академских радова лоцирајући најрелевантнија дјела о тој теми. Да би се обезбиједило холистичко разумијевање теме истраживања, студија укључује различите изворе из различитих периода, пружајући широк поглед на динамику миграција кроз конкретно дефинисане историјске епохе. Да би се мапирала релевантна литература на терену, примијењена је стратегија вишеструког претраживања. Научне базе података, укључујући JSTOR, Google Scholar, Онлајн библиотеку за средњу и источну Европу (CEEOL), те базе података специфичних историјских и миграцијских студија систематски су претражене коришћењем кључних ријечи које се односе на миграције, БиХ и одређене историјске периоде. Ова студија је пратила истраживачки дизајн „од интернета до папира“ (Caulley, 2007), који се фокусира на вишеструке стратегије за истраживање одређене теме на вебу. Преглед литературе укључио је и западне научнике, препознате по свом опсежном раду о региону Балкана, попут Роберта Хејдена или Марије Тодорове, и регионалне стручњаке за БиХ, попут љубљанског професора Митје Великоње. У оквиру ових методолошких корака, у периоду од 2020. до 2023. године контактирани су и научници из БиХ, Слове-

литички, економски, и културни димензије преко граница (Anđelković, 2019). Hence, by focusing on the socio-historical framework through a transnational perspective, this paper presents insights into how different historical periods, social structures, and political changes have influenced migration experiences, thus enriching the deconstruction of migration as a multifaceted and deeply contextualized phenomenon.

Following the paper's aim, this study employs a qualitative methodology, utilizing a semi-structured literature review (Grant & Booth, 2009) and thematic analysis (Braun & Clarke, 2006). In contrast to the quantitative approach, the qualitative procedure embodies and focuses on the unique aspects of the socio-historical contexts in which a specific social phenomenon happens (Creswell, 2014). Hence, it is found suitable for the objectives of this paper. The semi-structured literature review allows for an in-depth exploration of the issue, focusing on the overarching themes that emerge from literature and locating the most relevant pieces on the topic. To ensure a holistic understanding of the research theme, the study includes diverse sources from varying periods, providing a broad view of the migration dynamics across the defined historical eras. In order to map the relevant literature in the field, a multifaceted search strategy was implemented. Scholarly databases, including JSTOR, Google Scholar, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), and specific history and migration studies databases, were systematically searched using keywords related to migration, B&H, and specific historical periods. This research followed the "from the Internet to paper" research design (Caulley, 2007), which focuses on multiple strategies to explore a specific topic online. The literature review included both Western scholars, recognized for their extensive work on the Balkan region like Robert Hayden or Maria Todorova, and regional experts for B&H, like Ljubljana's professor Mitja Velikonja. As a part of these methodological steps, scholars from B&H, Slovenia, Serbia, and North Macedonia were contacted in the period between 2020 to 2023. Predominantly, those were scholars from the Slovenian Migration In-

није, Србије и Сјеверне Македоније. Углавном су то били истраживачи Словеначког института за миграције, попут Јурета Гомбача и Мирјам Милхарчич-Хладник, затим Бојана Бабић, истраживачица миграција из БиХ, те млади научници попут Иване Спировске из Сјеверне Македоније и Марјана Марјановића из Републике Српске (БиХ). Посебан акценат је стављен на дијелове мапирања радова који нису доступни у дигиталним научним базама података. Овај поступак је обезбиједио укључивање различитих академских гледишта. Као резултат, студија је интегрисала домаћу литературу, претежно научника из земаља бивше Југославије, посебно се концентришући на изворе који су на локалним језицима, попут дјела Марка Вега или историчара Тибора Живковића.

У периоду од септембра 2021. до фебруара 2023. спроведена је теренска претрага да би се идентификовали извори домаћих стручњака. Теренски рад се одвијао у Бањој Луци, Сарајеву, Београду и Љубљани, користећи локалне библиотеке, базе података и универзитетске репозиторије (Powell & Connaway, 2010), те широку комуникацију са академском мрежом аутора, која је укључивала научнике из социологије, антропологије, географије, демографије и регионалне историје. Урађени су преводи круцијалних дијелова ових радова са локалних језика како би се олакшала њихова интеграција у ову кратку студију. Ова методолошка стратегија имала је за циљ да избјегне претјерано западњачку визију миграцијске историје БиХ и да промовише мање познате радове домаћих и локалних истраживача. Професор са Оксфорда, Робин Коен (Cohen, 2008), један од најистакнутијих социолога глобалне мобилности и развоја, тврди да студије о расељеништву морају да обухвате рад научника из заједница које су прошле кроз миграције, јер пружају свјеж увид и инсајдерске нијансе о датој теми. Овим се прави додатни корак ка деколонизацији студија миграција на Балкану, што је мали, али значајан допринос овог истраживања.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

У потрази за свеобухватним разумијевањем БиХ миграција, ова студија, заснована на тематској анализи и дискусији, превазићи

stitute, like Jure Gombač and Mirjam Milharčič Hladnik. They are followed by Bojana Babić, a migration scholar from B&H, and young scholars like Ivana Spirovska from North Macedonia and Marjan Marjanović from the Republic of Srpska (B&H). Particular emphasis was placed on mapping pieces not available in digital scholarly databases. This procedure assured the inclusion of a diverse scope of academic viewpoints. Consequently, the study integrated domestic literature, predominantly from scholars from the former Yugoslav states, notably concentrating on sources that are in local languages, like the works of Marko Vego or historian Tibor Živković.

Over the period between September 2021 and February 2023, a fieldwork search was conducted to identify sources by domestic experts. The fieldwork took place in Banja Luka, Sarajevo, Belgrade, and Ljubljana, using local libraries, databases, and university repositories (Powell & Connaway, 2010), and extensive communication with the academic network of the author, which included scholars from sociology and anthropology, geography, demography, and regional history. Translations of critical parts of these works from local languages were made to facilitate their integration into this short study. This methodological strategy aimed to avoid an overly Westernized vision of B&H migration history and to shed light on lesser-known works of local and domestic scholars. Oxford professor Robin Cohen (Cohen, 2008), one of the most prominent sociologists of global mobility and development, argues that migration studies need to include the work of scholars from the communities that went through migrations as they provide fresh insights and insider's nuances on the topic. By doing this, an additional step toward the decolonization of migration studies in the Balkans is taken, which is a small yet important contribution of this research.

ANALYSIS AND DISCUSSION

In pursuit of a comprehensive understanding of B&H migration, this analysis, based on thematic analysis and discussion, will transcend tra-

ће традиционалне временске границе. Ослањајући се на почетно кодирање литературе, задира у три различита, али међусобно повезана историјска периода, од којих сваки нуди панорамски поглед на промјењиве епохе миграција у БиХ. Опет, ове периоде не треба схватати ригидно, јер многи други хронолошки прегледи који дијеле миграциону историју БиХ другачије једнако су валидни као и овај.

Анализа почиње праћењем коријена балканских миграција до средњег вијека, уцртавањем пута кроз четири вијека османског угњетавања и даљим заласком у период Аустроугарске владавине. Прелазећи у други дио, рад урађа у сложени миље БиХ под окриљем Југославије. Ова епоха, која се протеже од такозване „Прве Југославије“ до њеног коначног распада, кључна је за разумијевање како је БиХ доживјела значајан прилив и одлив људи као дио различитих југословенских држава. Коначно, дискусија се бави периодима ратне и послератне расељеничке динамике у БиХ, наглашавајући мање истражене друштвено-историјске наративе Републике Српске, једног од два политичка ентитета у БиХ. На крају се укратко говори о актуелним миграторним трендовима који су до сада недовољно проучавани.

Поријекло, Османлије и Аустроугари

БиХ је држава која се налази у западном дијелу Балканског полуострва у југоисточној Европи, окружена Србијом, Хрватском и Црном Гором. Садашња држава сеже у 1992. годину и њено отцјепљење од Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Тренутни политички и правни облик земља је добила 1995. године.

Широм територију данашње БиХ насељавала је група народа индоевропског језичког поријекла, Илири, већ у неолиту. Своје мултикултуралне трагове на западном Балкану први су оставили баш Илири (Džino, 2014). Међутим, брзо је почела романизација неколико илирских племена, а територија БиХ је потпала под јурисдикцију Римског царства у првим вијековима нове ере (Georgiev, 1966). Тај период се примарно одликовао дјелимичном христијанизацијом становништва. Што се тиче миграција у овом периоду, Hristov (2015)

additional temporal boundaries. Relying on the initial coding of literature, it delves into three distinct yet interconnected historical periods, each offering a panoramic view of the shifting eras of B&H migration. Again, these periods should not be taken rigidly, as multiple other chronological overviews that divide B&H migration history can be as valid as this one.

The analysis begins by tracing the roots of Balkan migration to the Middle Ages, charting a course through four centuries of Ottoman oppression, and further threading into the period of the Austro-Hungarian Empire. Transitioning into the second part, the paper immerses itself in the complex milieu of B&H under Yugoslavia's aegis. This epoch, stretching from the so-called "First Yugoslavia" to its eventual disintegration, is critical in understanding how B&H experienced a significant influx and efflux of people as part of various Yugoslav states. Finally, the discussion navigates the periods of war and post-war migratory dynamics in B&H, spotlighting the less-explored socio-historical narratives of the Republic of Srpska, one of two political entities in B&H. In the end, it briefly discusses current migratory trends that are understudied.

Origins, Ottomans, and Austro-Hungarians

B&H is a country located in the western part of the Balkan Peninsula in southeast Europe, surrounded by Serbia, Croatia, and Montenegro. The current nation-state goes back to 1992 and its secession from the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). The country got its current political and legal form in 1995.

The broader territory of today's B&H was inhabited by a group of peoples of Indo-European linguistic origin, the Illyrians, already in the Neolithic era. The Illyrians were the first to leave their multicultural traces in the Western Balkans (Džino, 2014). However, the Romanization of several Illyrian tribes quickly commenced, and B&H territory fell under the Roman Empire's jurisdiction in the first centuries of the new era (Georgiev, 1966). That period was distinguished by the partial Christianization of the population. Regarding migration in this period, Hristov

истиче традицију радних миграција на јужном Балкану између бројних пограничних зона, која укључује и сезонска пресељења трговаца, пољопривредних и пастирских радника. Поред тога, константна кретања између планинских региона и равница била су доминантан тип мобилности под Римским царством.

Након пада Римског царства БиХ се нашла између Византије на истоку и остатака Римског царства на западу. Словени су највише у седмом вијеку почели да насељавају западни Балкан и остатак југоисточне Европе (Božanić, 2007). Пак, византолог Тибор Живковић (Živković, 2002) сматра да би ове миграције било боље анализирати кроз призму различитих група Словена. Друштвеноисторијски, овај период карактеришу присилне и насилне миграције усљед честих оружаних сукоба између група Словена и византијских војних снага (Ćorović, 2005), те освајања дијелова територије царства и формирања нових насеља. Из културолошке перспективе, преносећи своје обичаје, долазак Словена на Балкан оставио је снажан траг у вјерском, етничком и идеолошком пејзажу БиХ чак и данас (Velikonja, 2003).

Као појам и политичка јединица са дјелимичном самосталношћу Босна се први пут помиње у 10. вијеку под влашћу византијских царева (Kurtović, 2019). У 12. вијеку постаје бановина. Међутим, у вијековима прије тога, који су остали помало историјски неистражени и замагљени, западни дијелови Босне и њени владари били су под командом хрватских владара. Истовремено, источни регион је био под утицајем српских краљева (Grčić & Grčić, 2014). Босна се крајем 12. вијека ослободила византијске власти. Међутим, Босанска бановина се брзо прикључила Угарском царству као вазална јединица (Vego, 1982) У овом периоду долази до даље културне плурализације претежно захваљујући византијском утицају (Živković, 2002), те ширењем православне религије на Балкану. Дакле, културолошки, имамо утицај католицизма са Запада и православља из Византије, који је трајао вијековима. Ово двојство је додатно закомпликовано успостављањем самоуправне Цркве босанске у 12. вијеку. Заробљени у троуглу моћи Угарске, хрватских владара и српског краљевства,

(2015) elucidates the enduring tradition in the Souther Balkans of labor migrations between numerous border zones, which also include seasonal relocations of traders and agricultural and pastoral workers. Additionally, persistent migration between mountainous regions and plains was a dominant type of mobility under the Roman Empire.

After the fall of the Roman Empire, B&H found itself between Byzantium in the east and the remnants of the Roman Empire in the west. Predominantly in the seventh century, the Slavs started inhabiting the Western Balkans and the rest of Southeast Europe (Božanić, 2007). However, byzantologist Tibor Živković (Živković, 2002) argues that these migrations should be better analyzed through the prism of different groups of Slavs. Sociohistorically, this period was characterized by forced and violent migration due to often armed conflicts between the Slovene groups and Byzantine military forces (Ćorović, 2005), conquering pieces of the empire's territory and forming settlements. From a cultural perspective, carrying their customs along, the movement of the Slovenes to the Balkans left a robust trace in the religious, ethnic, and ideological landscape of B&H even today (Velikonja, 2003).

As a term and a political unit with partial independence, Bosnia was first mentioned in the 10th century under the rule of the Byzantine Emperors (Kurtović, 2019). In the 12th century, it became a Banate (Banovina). However, in the centuries before that, which remain slightly historically unexplored and blurred, the western parts of Bosnia and its rulers were under the command of Croatian rulers. Simultaneously, the eastern region was influenced by Serbian kings (Grčić & Grčić, 2014). Bosnia freed itself from Byzantine authorities at the end of the 12th century. However, the Banate of Bosnia quickly joined the Hungarian Empire as a vassal unit (Vego, 1982). During this period, further cultural pluralization occurred predominantly due to Byzantine influence (Živković, 2002) by spreading the Orthodox religion in the Balkans. Hence, culture-wise, there was the impact of Catholicism from the West and Orthodoxy from Byzantium,

миграције на расцјепканим територијама Босне биле су вођене пољопривредним и сезонским кретањима, уз дјелимична расељавања због промјене вјерских и политичких средина. Као што се види, период *Поријекла*, како је назван у овом раду, био је скициран ефекти-ма више околних империја и краљевстава, која су користила своју војну и политичку моћ да наметну културне промјене и миграције становништва.

Османско царство је преузело контролу над Краљевином Босном, која је покривала данашње централне области државе, крајем 15. вијека. Османска власт је трајала више од четири вијека. То је изазвало тектонске промјене у бројним друштвеним, културним и политичким сферама, модификујући и миграцијски и историјски пејзаж данашње БиХ (Šabanović, 1959). Штавише, садашња сложена религијска динамика ствара се управо у овом периоду. С једне стране, ислам и јудаизам се први пут појављују у Босни. С друге стране, католички утицај је опао усљед ширења православне цркве на територији цијеле Босанске Краљевине под утицајем српских владара са истока (Imamović, 1998). Додатно, локације у којима је доминирало католичко и православно становништво суочиле су се са масовним расељавањем унутар државе као резултат опресивне политике Османлија. Осим тога, значајан број муслимана се доселио на босанске територије под османском контролом (Pavičić, 2000). Овај период обиљежавају и кретања номадских племена Влаха на различите просторе Балкана, укључујући и миграције у Босну у мањим бројевима, и, наравно, долазак великог броја муслимана из Анадолије. Поред тога, крајем 15. вијека дошли су и Јевреји који су тражили уточиште од шпанске и португалске инквизиције (Friedman, 2021). 16. вијек је означио значајан демографски помак, јер су јеврејске заједнице из Отоманског царства, заједно са Јеврејима који су мигрирали из Мађарске у 17. вијеку, почеле да цвјетају у Босни, посебно у Сарајеву, стварајући просперитетну коегзистенцију са својим босанским колегама (Cohen & Stein, 2010). Пак, досељавање Јевреја у Босну није добило потпуну подршку Османлија, а Јевреји су се преселили из руралних

which had persisted over centuries. This duality was immensely complicated by establishing the self-governing Bosnian Church in the 12th century. Trapped in the power triangle of Hungary, the Croatian rulers, and the Serbian Kingdom, migration in the fragmented territories of Bosnia was led by agricultural and seasonal migration, with partial migration due to changing religious and political environments. As seen, the period of *Origins*, as termed in this paper, was sketched by the effects of multiple surrounding empires and kingdoms, which used their military and political power to enforce cultural changes and migrations.

The Ottoman Empire seized control of the Kingdom of Bosnia, which covered the present-day country's central regions, in the late 15th century. Ottoman rule lasted for more than four centuries. This caused tectonic changes in numerous social, cultural, and political life spheres, modifying the migratory and historical landscape of present-day Bosnia as well (Šabanović, 1959). Moreover, the current complex religious dynamics are being created precisely during this period. On the one hand, Islam and Judaism appear for the first time in Bosnia. On the other hand, Catholic influence decreased due to the spread of the Orthodox Church on the territory of the entire Kingdom of Bosnia under the influence of Serbian rulers from the east (Imamović, 1998). Moreover, locations dominated by Catholic and Orthodox populations faced massive intra-state migration as a response to the oppressive politics of the Ottomans. Besides that, a significant number of Muslims moved into Bosnian territories under Ottoman control (Pavičić, 2000). This period is also marked by migrations of nomadic tribes of Vlachs to different areas of the Balkans, including small-scale migration to Bosnia and, of course, a large number of Muslims from Anatolia. Additionally, in the late 15th century, the arrival of Jews who sought refuge from the Spanish and Portuguese Inquisitions took place (Friedman, 2021). The 16th century marked a significant demographic shift as Jewish communities from the Ottoman Empire, alongside Jews who migrated from Hungary in the 17th century, began to flourish within Bosnia, particularly

подручја у Сарајевску зону и средњу Босну. Као што видимо, почетни период османске владавине првенствено су обиљежиле присилне миграције немуслиманских етничких група и досељавање Османлија у Босну. Међутим, то није све.

Масовна исламизација, прелазак немуслиманског становништва у ислам, једна је од централних социо-културних и миграционих карактеристика османског доба (Malcolm, 1994). Пак, исламизација је ишла дубље од вјерског чина преобраћења; у овом периоду положај и католичког и православног народа драстично се погоршао због огромних пореза за немуслимане. Турци су Босну сматрали тврђавом ислама (Velikonja, 2003). Dragić (2012) пише о феномену данка у крви (девширме – крвни порез), османском порезу који се плаћао у младој хришћанској православној и католичкој дјечи која су сваких пет година одвођена у Анадолију и образована о турском начину живота док су истовремено била тренирана да постану јањичари, војници на првој линији војске Османског царства. О овом феномену пише чак и Иво Андрић у свом Нобеловом наградом награђеном роману *На Дрини ћуприја*. Као што се види, османски планови освајања су били стратешки, подијељени на уклањање домаћих владара и тимара (имања), систем који је заједно са порезима довео до коначног резултата: постепене асимилације (Inalcik & Faroqhi, 1997). Тај резултат је дјелимично постигнут, јер су хришћани углавном бјежали из градова и насељавали се по селима, посебно у брдима, док су муслимани остајали у градовима. Сходно томе, БиХ становништво и култура(е) су масовно асимилирани, пак не у потпуности, током четири вијека османске владавине у БиХ. Овај период, како Марија Тодорова (Todorova, 2009) тврди, ослањајући се на радове Едварда Саида, у великој мјери је уобличио тренутне западњачке погледе, како популарне, политичке, тако и академске, о Балкану као оријенталистичком и неевропском.

Укратко, период под отоманском влашћу треба посматрати као период колонијалне, присилне миграционе динамике, наметнуте разним групама становништва у БиХ, претежно православцима, католицима, Јеврејима и дру-

Sarajevo, engendering a prosperous coexistence with their Bosnian counterparts (Cohen & Stein, 2010). Nevertheless, the immigration of Jews to Bosnia received a lack of support from the Ottomans, and Jews moved from rural areas to the Sarajevo zone and central Bosnia. As observed, the initial period of Ottoman rule was primarily marked by forced migrations of non-Muslim ethnic groups and the immigration of Ottomans to Bosnia. However, that is not all.

Mass Islamization, the conversion of the non-Muslim population to Islam, is one of the central socio-cultural and migratory features of the Ottoman era (Malcolm, 1994). However, Islamization went deeper than a religious act of conversion; during this period, the position of both the Catholic and Orthodox people drastically deteriorated due to cumbersome taxes for non-Muslims. The Turks considered Bosnia a citadel of Islam (Velikonja, 2003). Dragić (2012) writes about the phenomenon of tribute in blood (devşirme – blood tax), the Ottoman tax paid in young Christian orthodox and Catholic children that were taken away every five years to Anatolia and educated about the Turkish way of life while simultaneously being trained to become *janissaries*, frontline soldiers of the Ottoman Empire army. Even Ivo Andrić, in his Nobel Prize-winning novel *The Bridge on the Drina*, writes about his phenomenon. As seen, the Ottoman's designs of conquest were strategic, divided into the removal of native rulers and a timar (estate) system blended with taxes, which led to one final result: gradual assimilation (Inalcik & Faroqhi, 1997). That result was partially achieved as Christians mostly fled from the cities and settled in the villages, especially in the hills, while Muslims stayed in the cities. Consequently, B&H people and culture(s) were massively assimilated, although not entirely, throughout the four centuries of Ottoman rule in B&H. This period, as Maria Todorova (Todorova, 2009) argues, relying on Edward Said's works, heavily shaped the current Western views, both popular, political, and academic, on the Balkans as orientalist and non-European.

In summary, the period under Ottoman rule should be seen as a period of colonial, forced

гима, вођеним нечим што се може схватити као шема вјерске империјалистичке стратегије Османског царства. Крећући се брзо напријед кроз историју, остаци отоманске окупације остају и данас, како Рукер-Чанг тврди у свом дјелу *Турска веза: неоосмански утицај у постдејтонској Босни* из 2014. године (Rucker-Chang, 2014).

Како се Османско царство распало крајем 19. вијека, појавили су се нови владари који су преузели власт над БиХ – Аустроугарска. Аустроугарска је окупирала БиХ, а земља је постала жртва западног колонијализма, који је, под параваном цивилизацијских вриједности, помијешаних са економском експлоатацијом, желио да контролише мање „европеизоване“ народе, што је било доминантно виђење народа на Балкану (Ruthner, 2018, стр. 156). Експлоатацијом природних богатстава БиХ дошло је до индустријализације. Овај период карактеристичан је по дјелимичним унутрашњим миграцијама из руралних, аграрних подручја у центре попут Сарајева, Мостара и Тузле, поред неизбјежног прилива војног особља из Аустроугарске монархије. Пејановић (1995) билежи два миграциона тренда. Први се односи на недобровољне и административно присилне миграције Нијемаца, Пољака и других унутар земље. Насупрот томе, други курс је емиграција. Под заоставштином османске владавине, преко четврт милиона људи, који се некада доселио на просторе БиХ и Србије, вратио се у Турску (Jagodić, 1998). Истовремено, неки босански муслимани су емигрирали у Хрватску и Словенију (Malcolm, 1994).

У културном смислу, период Аустроугарске царевине карактеришу промјене у вјерским хијерархијама различитих етничких група у БиХ, јер су Хрвати у БиХ, као католици, имали повлаштени положај. Поред тога, под владавином Бењамина Калаја, аустроугарског главног официра за БиХ, доминантан друштвено-културни феномен било је политичко одвајање босанских муслимана од утицаја и Срба и Хрвата, које је Калај промовисао (Milojković-Đurić, 2000). Ипак, Срби су углавном били они који су у овом периоду имали подређени положај у БиХ, јер су били под асимилаторским притисцима Аустроугарске.

migratory dynamics enforced upon various populations in B&H, predominantly Orthodox, Catholics, Jews, and others, driven by something that can be perceived as a scheme of religious imperialistic strategies by the Ottoman Empire. Moving fast forward through history, the remnants of Ottoman occupation remain even today, as Rucker-Chang argues in *The Turkish Connection: Neo-Ottoman Influence in Post-Dayton Bosnia* 2014 piece (Rucker-Chang, 2014).

As the Ottoman Empire collapsed at the end of the 19th century, new rulers appeared and took authority over B&H – the Austro-Hungarian Empire. Austro-Hungary occupied B&H, and the country fell victim to Western colonialism, which, under the guise of civilizational values mixed with economic exploitation, wanted to control less “Europeanized” peoples, which was the dominant perception of people in the Balkans in that era (Ruthner, 2018, p. 156). By exploiting the natural resources of B&H, industrialization took place. This time period is notable for partial internal migrations from rural, agrarian areas to centers like Sarajevo, Mostar, and Tuzla, in addition to an inevitable influx of military personnel from the Austro-Hungarian monarchy. Pejanović (1995) records two migration trends. The first refers to the involuntary and administratively forced migration of Germans, Poles, and others within the country. In contrast, the second course is emigration. Under the legacy of Ottoman rule, over a quarter of a million people who once immigrated to the territories of B&H and Serbia went back to Turkey (Jagodić, 1998). At the same time, some Bosnian Muslims emigrated to Croatia and Slovenia (Malcolm, 1994).

Culturally, the period of the Austro-Hungarian Empire was characterized by changes in the religious hierarchies of different ethnic groups in B&H, as Croats in B&H as Catholics had a supreme position. Additionally, under the rule of Benjamin Kallay, the Austro-Hungarian head officer for B&H, the dominant socio-cultural phenomenon was the political separation of Bosnian Muslims from the influences of both Serbs and Croats, which Kallay promoted (Milojković-Đurić, 2000). Still, Serbs were predominantly those holding the subordinate position in B&H during this period, being under the assimilatory

Први свјетски рат окончао је владавину Аустроугарске. Хабзбурговци су одмах кренули да се свете православној становништво у БиХ. Књига Владимира Дедијера из 1969. године, *Пут за Сарајево*, приповиједа о звјерствима и масакрима над босанским православним становништвом (босанским Србима) и уништавању њиховог културног наслеђа (Dediđer, 1966). Ратне године обиљежиле су и масовно сиромаштво и глад у БиХ, што је смањило број становника, с једне стране, и вишеструке ратне миграције у пограничне крајеве Крајине, Славоније и Војводине, с друге (Carmichael, 2015). Због јачања пројугословенске и пројужнословенске идеологије, по завршетку Првог свјетског рата, БиХ је 1918. године постала дио Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС), чиме је отворена нова епоха сеоба.

БиХ под Југославијама

Након Првог свјетског рата, БиХ је постала дио такозване „Прве Југославије“, тј. Краљевине Југославије (1929–1941), која је у почетку носила назив Краљевина СХС (1918–1929). Територија БиХ је била подијељена на бројне мање политичке јединице, што је ометало кохезивну политику или систематско праћење миграционих кретања (Hayden, 2012). Као резултат тога подаци о миграцијама за овај период су веома оскудни. Ипак, примијећени су неки миграциони трендови. Прво, младо, пољопривредно становништво углавном је емигрирало у европске земље (Аустрију, Белгију, Бугарску, Грчку), те у Аргентину, Сједињене Америчке Државе (САД), Чиле, Бразил (Selimović & Hadžić, 2008). Транснационални обрасци мобилности су се већ примјећивали и остаће као такви до данас. Друго, ову етапу додатно издвајају сезонске миграције радног становништва западне БиХ у Славонију због аграрних реформи и унутрашњих миграција државних службеника (Bara & Lajić, 2009). Треће, око 300000 људи дошло је из Њемачке и Аустрије у оквиру масовне репатријације у Југославију, која се одвијала после Првог свјетског рата до 1945. године (Karakaš Obradov, 2016).

pressures of the Austro-Hungarian Empire agendas.

World War I ended the rule of the Austro-Hungarian Empire. Immediately, the Habsburgs unleashed revenge against the Orthodox population in B&H. Vladimir Dediđer's 1969 book, *The Road to Sarajevo*, narrates atrocities and massacres against the Bosnian Orthodox population (Bosnian Serbs) and the destruction of their cultural heritage (Dediđer, 1966). The war years were also marked by massive poverty and hunger in B&H, which reduced the population on one side and multiple war-related migrations to the border regions of Krajina, Slavonia, and Vojvodina on the other (Carmichael, 2015). Due to the strengthening of pro-Yugoslav and pro-South Slav ideologies, when World War I ended, B&H became a part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (The Kingdom of SHS) in 1918, opening a new epoch of migration.

B&H under Yugoslavia(S)

After World War I, B&H became a part of the so-called "First Yugoslavia", The Kingdom of Yugoslavia (1929–1941), which was initially named the Kingdom of SHS (1918–1929). The territory of B&H was divided into numerous small-scale political units, hindering cohesive policies or systematic tracking of migratory movements (Hayden, 2012). As a result of that, migration data for this period is highly scarce. Nevertheless, some migratory trends have been noted. First, the young, agricultural population mainly emigrated to European countries (Austria, Belgium, Bulgaria, Greece), Argentina, the United States of America (USA), Chile, and Brazil (Selimović & Hadžić, 2008). Transnational mobility patterns have already been displayed and will remain so until today. Second, this stage is further distinguished by seasonal migrations of the working population of western B&H to Slavonia due to agrarian reforms and internal migrations of state officials (Bara & Lajić, 2009). Third, about 300000 people came from Germany and Austria as part of the mass repatriation to Yugoslavia, which took place after the First World War until 1945 (Karakaš Obradov, 2016).

Период између Прве и Друге Југославије обиљежио је Други свјетски рат 1941–1945. Снаге Осовине нападе су Краљевину Југославију 1941. године, при чему је БиХ припојена новоформираној Независној Држави Хрватској (НДХ) (Bakić, 2011). Усташе, хрватски фашисти, под утицајем нацистичке расне идеологије, вршили су систематска и масовна убиства, силовања, депортације и мучења стотина хиљада Срба, Јевреја и Рома (Petrović, 1988). На крају, овај *bellum omnium contra omnes* резултирао је са преко милион жртава у Југославији у периоду 1941–1945. код свих етничких група, но претежно православних Срба, Рома и Јевреја (Petrović, 1988). Посљедице рата су се видјеле и у расељавању унутар државе, које је брзо промијенило животе многих у БиХ, без обзира на њихову етничку припадност, јер је примарни покретач насиља и присилног расељавања била идеолошка и политичка оријентација, а затим вјерска и расна припадност.

Најснажнија миграцијска динамика у бившој Југославији десила се након Другог свјетског рата, у такозваној Титовој Југославији, гдје је БиХ била савезна држава. Први миграциони талас овог доба обухвата директан послератни период који карактеришу повратне миграције и репатријација око 300000 избјеглица, расељених лица и бивших ратних заробљеника, прије свега из Њемачке, Аустрије и сјеверне Италије (Pavlica, 2005). Надаље, током 1940-их и 1950-их, постојао је константан пораст стопе емиграција, при чему је БиХ предњачила међу југословенским републикама. С друге стране, Радушки издваја масовне унутарјугословенске етноцентричне миграције: најмасовније су биле „сеобе Срба из Босне и Херцеговине, Хрватске, са Косова и Метохије у централну Србију као најкритичније имиграционо подручје, затим Хрвата у Хрватску (из Босне и Херцеговине, дијелом из Војводине), Црногораца према централној Србији и Војводини, те у мањој мјери и према другим крајевима (углавном из Црне Горе и са Косова и Метохије)” (Raduški, 2002, стр. 340). Такође, биле су присутне и политичке миграције чланова југословенског Информ-бироа (савјетодавни орган комунистичке партије у Југославији) мањег обима у околне државе и Мађарску (Rukavina, 2022). Ипак, расељавања унутар БиХ из руралних у урбана подручја,

The interval between the First and Second Yugoslavia was marked by 1941–1945 World War II. Axis forces attacked the Kingdom of Yugoslavia in 1941, with B&H being annexed to the newly formed Independent State of Croatia (NDH) (Bakić, 2011). Ustashas, Croatian fascists, under the influence of the Nazi race ideology, carried out systematic and mass killings, rapes, deportations, and tortures of hundreds of thousands of Serbs, Jews, and Roma (Petrović, 1988). Ultimately, this *bellum omnium contra omnes* resulted in over a million deaths in 1941–1945 in Yugoslavia of all ethnic groups, predominantly Orthodox Serbs, Roma, and Jews (Petrović, 1988). The effects of the war were seen in intra-state displacement, which rapidly changed the lives of many in B&H, no matter what their ethnic affiliation was, as the primary driver of conflict and forced movement was ideological and political orientation, followed by religious and racial ones.

The most robust migration dynamics in the former Yugoslavia occurred after World War II, in the so-called Tito's Yugoslavia, where B&H was the federal state. The first migration wave of this era encompasses the direct post-war period characterized by return migrations and repatriations of about 300000 refugees, displaced persons, and former prisoners of war, primarily from Germany, Austria, and northern Italy (Pavlica, 2005). Further, during the 1940s and 1950s, there was a constant increase in emigration rates, with B&H leading the Yugoslav republics. On the other hand, Raduški singles out mass intra-Yugoslav ethnocentric migrations: the most massive were “migrations of Serbs from Bosnia and Herzegovina, Croatia, from Kosovo and Metohija to central Serbia as the most critical immigration area, then Croats to Croatia (from Bosnia and Herzegovina, partly from Vojvodina), Montenegrins towards central Serbia and Vojvodina, to a lesser extent also towards other areas (mainly from Montenegro and from Kosovo and Metohija)” (Raduški, 2002, p. 340). Additionally, a small-scale political migration of Yugoslav inform-biro (an advisory organ for the Communist Party in Yugoslavia) officers to surrounding states and Hungary was mapped

као што је централна Босна, и емиграције из Титове Југославије, треба додатно нагласити као доминантне миграционе обрасце овог и будућег доба.

Један од најпознатијих миграционих таласа, други Титове или такозване Друге Југославије, десио се током 1960-их и 1970-их. Утицај социо-економских реформи у земљи 1965. године довео је до ниског животног стандарда, а миграционе политике су се промијениле, што је резултирало масовном емиграцијом радне снаге. У *Кембрицовом истраживању свјетских миграција*, напомиње се да су од 1970-их година присутна два облика миграција из Југославије: одлив мозгова и сезонске миграције радне снаге у западноевропским гетима (Cohen, 1995). Кумулативно, масовна емиграција довела је до тога да је преко милион Југословена отишло у иностранство (укључујући све етничке групе) да раде као *gustarbeitsers* (гастарбајтери), претежно у Њемачкој и Аустрији. Већина гастарбајтера били су младићи, а њихов степен образовања често је био виши од нивоа образовања њихових земљака који су остали у Југославији. Овдје се, 1960-их, већ јасно могу мапирати почеци миграција квалификоване радне снаге из БиХ и других југословенских земаља ка западној Европи. У почетку су планови између прије свега Њемачке и Аустрије, с једне стране, и Југославије, с друге стране, били да миграције радне снаге буду привремене. Међутим, због економске рецесије 1970-их и ниских плата у Југославији, гастарбајтери су постали „гости који су остали на вечери“, како их описује Миајловић (1987), напомињући да се већина њих задржала деценијама или до краја живота у Њемачкој и Аустрији, шаљући новац назад породицама у Југославији. Ово су коријени утицајних БиХ дијаспорских заједница у западној Европи.

Gustarbeitsers из Југославије, локално именовани као *гастарбајтери*, представљају један од најкритичнијих миграторних феномена у бившој Југославији и БиХ. Le Normand (2016) јасно приказује гастарбајтере као транснационалну радничку класу из Југославије. Дубљу културолошку и социоантрополошку деконструкцију феномена даје Антонијевић (2013). Препознајући поларитет „овдје наспрам тамо“, који обликује њихове вриједносне структуре и перспективе, она тврди да су гастарбајтери

(Rukavina, 2022). Still, the intra-B&H migration from rural to urban areas, like central Bosnia, and the emigration from Tito’s Yugoslavia need to be reemphasized as dominant migratory patterns of this era and the era to come.

One of the most known migration waves, the second one of Tito’s, or the so-called Second Yugoslavia, occurred during the 1960s and 1970s. The impact of socio-economic reforms in the country in 1965 led to low living standards, and migration policies changed, resulting in mass labor migration. In the *Cambridge Survey of World Migration*, it is noted that from the 1970s, two forms of migration from Yugoslavia were present: the brain drain and seasonal labor migrations in Western European ghettos (Cohen, 1995). Jointly, massive emigrations resulted in over one million Yugoslavs going abroad (all ethnic groups included) to work as guest workers (*gustarbeitsers*), predominantly in Germany and Austria. Most guest workers were young males, and their level of education was often higher than that of their compatriots who remained in Yugoslavia. Here, in the 1960s, the beginnings of skilled labor migrations from B&H and other Yugoslav countries toward Western Europe can be distinctly mapped. Initially, plans between primarily Germany and Austria, on the one hand, and Yugoslavia, on the other, were for labor migration to be temporary. However, due to the economic recession of the 1970s and still low wages in Yugoslavia, *gustarbeitsers* became “guests who stayed for dinner”, as Miahajlovic (1987) describes them, noting that the majority of them lingered for decades or for good in Germany and Austria, sending remittances to families in Yugoslavia. These are the roots of influential B&H diasporic communities in Western Europe.

Guestworkers from Yugoslavia, locally termed *gustarbajteri*, present one of the most critical migratory phenomena in former Yugoslavia and B&H. Le Normand (2016) clearly portrays the *gustarbajters* as a transnational working class from Yugoslavia. A more profound cultural and socio-anthropological deconstruction of the phenomenon is given by Antonijević (2013). Recognizing the “here versus there” polarity that molds their value structures and perspectives, she argues that *gustarbajters* were caught in these

били ухваћени у овим међупросторима, у лиминалним просторним и временским позицијама (Antoniјевић, 2011). Antoniјевић (2013) даље развија ову аргументацију у свом дјелу *Странац овође, странац тамо*. Битно је напоменути да ова лиминалност није оличена само у културном идентитету радника миграната, већ је присутна и у њиховим транснационалним везама и продукцији популарне културе (Daniel, 2007). Штавише, није везана само за једну групу, већ за више, ако не и све етничке групе из СФРЈ и БиХ. На примјер, ромски гастарбајтери су такође учествовали у миграцијама гастарбајтера, као транснационална мањина (Grubišić, 2011). Као што се види, овај феномен је свеприсутан на више социолошких, националних и етничких нивоа, вођен економским обиљежјима, пак резултира промјенама друштвених хијерархија и културних идентитета.

Да резимирамо, периоде БиХ у тзв. Првој и Другој Југославији обиљежиле су флукуације у међународним миграцијама и низ унутардржавних кретања, како добровољних тако и присилних. Унутрашње миграције су првенствено из руралних у урбане дијелове земље и даље дијелове Југославије. На примјер, у периоду СФРЈ, током 1970-их и 1980-их, дошло је до миграције радне снаге из БиХ у Словенију (Dolenc, 2007), односно миграција Срба у Словенију након Другог свјетског рата (Medar-Tanjga, 2023). Такође, распад СФРЈ је довео до неповољног положаја мањина у свим новонасталим државама, што је довело до емиграције постјугословенских Рома ка западној Европи (Crowe, 1995). Масовне међународне миграције обухватају период имиграције и репатријације многих југословенских етничких група у своју домовину након Првог и Другог свјетског рата. Други талас, окарактерисан емиграцијом радне снаге гастарбајтера, започео је средином 1960-их и трајао до 1970-их, са ниском стопом репатријације из западне Европе 1980-их. Ова миграцијска динамика прекинута је распадом СФРЈ и ратом 1992–1995.

Три таласа савремених БиХ миграција

Од распада такозване Титове Југославије 1992. године, БиХ је ушла у низ различитих миграционих динамика. Могу се издвојити

in-between spaces, in liminal spatial and temporal positions (Antoniјевић, 2011). Antoniјевић (2013) further develops this argument in her *Stranger Here, Stranger There* piece. It is essential to note that this liminality is not embodied just in migrant workers' cultural identity but is also present in their transnational ties and popular culture production (Daniel, 2007). Furthermore, it is not tied just to one group but to multiple, if not all, ethnic groups from SFRY and B&H. For instance, Roma gastarbajters also participated in gastarbajters migrations, being a transnational guest-worker minority (Grubišić, 2011). As seen, the phenomenon is omnipresent across multiple sociological, national, and ethnic levels, driven by economic markers but resulting in changing social hierarchies and cultural identities.

To summarize, the periods of B&H in the so-called First and Second Yugoslavia were marked by fluctuations in international migrations and a series of intra-state migrations, both voluntary and conflict-related. Internal migrations are primarily from rural to urban parts of the country and the broader Yugoslavia territory. For instance, in the period of SFRY, during the 1970s and 1980s there were labor migration from B&H to Slovenia (Dolenc, 2007), or the migrations of Serbs to Slovenia after the World War II (Medar-Tanjga, 2023). Also, the breakup of the SFRY resulted in a non-favorable position for minorities across all newly formed states, which led to the emigration of post-Yugoslav Roma toward Western Europe (Crowe, 1995). Massive international migrations include the period of immigration and repatriation of many Yugoslav ethnic groups toward their homeland after World War I and World War II. The second wave, the labor-emigration-oriented one of the guest workers, started in the mid-1960s and lasted through the 1970s, with little repatriation from Western Europe in the 1980s. These migration dynamics were interrupted by the disintegration of SFRY and the 1992–1995 war.

Three Waves of Contemporary B&H Migration

Since the breakup of the so-called Tito's Yugoslavia in 1992, B&H has emerged in various migration dynamics. Three predominant migra-

три доминантна миграциона таласа (Kačapor-Džihić & Oruč, 2012). Први талас обухвата расељавања током рата у БиХ (1992–1995), други покрива непосредне послјератне године, а трећи покрива период послјје 2000-их. Међутим, ову систематизацију не треба схватати превише круто.

Први талас покрива рат 1992–1995. Рат у БиХ био је дио већег унутар-државног, међуетничког и међународног оружаног сукоба који је пратио распад СФРЈ 1991. (Rogel & Poirier, 1998), те који је окончан Дејтонским мировним споразумом 1995. Три главне етничке групе (демографски некохерентно распрострањене по цијелој територији БиХ), Срби, Хрвати и босански Муслимани/Бошњаци, ушле су у масовни међуетнички сукоб (Bieber, 2005). Опет се десио босански парадокс – почео је *bellum omnium contra omnes*.

У периоду рата доминирале су присилне миграције. Zwierzchowski и Tabeau (2010) наглашавају да је око два и по милиона људи напустило своје домове; пола милиона људи избјегло је у иностранство, пола милиона у СР Југославију (Србију и Црну Гору), преко 700000 у Хрватску, а око 800000 је интерно расељено у БиХ. Пејановић (2005) ратне миграције дијели на два подталаса. Први подталас обухвата период од априла 1992. до краја исте године. Обиљежава га првенствено присилно расељавање преко 800000 Бошњака (тада познатих као босански Муслимани) и Хрвата. Истовремено, многи Срби морали су да побјегну из региона Крајине. Исто тако, хиљаде избјеглица из БиХ побјегло је у западну Европу, Скандинавију, САД. Други подталас обухвата вријеме од маја 1993. године, које се везује за сукоб између Бошњака и Хрвата, при чему су Бошњаци насилно напустили југозападне и западне дијелове земље, док су Хрвати напустили централну БиХ. Исто тако, око 400000 Срба напустило је Федерацију Босне и Херцеговине, дио земље у којем доминирају Бошњаци и Хрвати, остављајући веће градове попут Сарајева, Тузле, Зенице, Мостара итд. (Пејановић, 2005). Унутрашње присилне миграције БиХ и присилне миграције унутар бивше Југославије разликовале су се по кретању ка територијама којима је командовала

tory waves can be outlined (Kačapor-Džihić & Oruč, 2012). The first wave covers the migrations during the 1992–1995 war in B&H, the second covers the immediate post-war years, and the third covers the post-2000s. However, this systematization should not be taken so rigidly.

The First Wave covers the 1992–1995 war. The war in B&H was part of the greater intra-national, inter-ethnic, and international armed conflict that accompanied the breakup of SFRY in 1991 (Rogel & Poirier, 1998), ending with the Dayton Peace Agreement in 1995. Three main ethnic groups (demographically non-coherently spread throughout the territory of B&H), Serbs, Croats, and Bosnian Muslims/Bosniaks, entered into a massive interethnic conflict (Bieber, 2005). Again, the B&H paradox happened – *bellum omnium contra omnes* started.

Forced migrations dominated the period of the war. Zwierzchowski and Tabeau (2010) note that around two and a half million people left their homes; half a million people fled abroad, half a million to SR Yugoslavia (Serbia and Montenegro), over 700000 to Croatia, and around 800000 were internally displaced in B&H. Pejanović (2005) divides the war migrations into two sub-waves. The first sub-wave covers the period from April 1992 until the end of the same year. It is marked primarily by the forced displacement of over 800000 Bosniaks (then known as Bosnian Muslims) and Croats. Simultaneously, many Serbs had to flee the Krajina region. Likewise, thousands of refugees from B&H fled to Western Europe, Scandinavia, and the USA, among other countries. The second sub-wave includes the time from May 1993, which is linked to the conflict between Bosniaks and Croats, with Bosniaks forcibly leaving the southwestern and western parts of the country while Croats left central B&H. Likewise, around 400000 Serbs left the Federation of Bosnia and Herzegovina, a Bosniak and Croat-dominated part of the country, leaving major cities like Sarajevo, Tuzla, Zenica, Mostar, etc. (Pejanović, 2005). Internal forced migration in B&H and intra-ex-Yugoslavia forced migration were distinguished by movement toward territories commanded by one's ethnic group. Those were predominantly

нечија етничка група. То су биле претежно Србија и Република српског народа Босне и Херцеговине (преименована у Република Српска) за Србе у БиХ, а Хрватска за Хрвате у БиХ. Осим неколико примјера као што је Мостар, који је дом и босанских Муслимана и Хрвата, ова етнички центрирана поларизација потпуно је измијенила предратну демографију земље, што је довело до територијалне реконструкције према градовима и регијама са једном доминантном етничком групом.

Након потписивања Дејтонског мировног споразума 1995. године започео је други талас миграција. БиХ је ову еру започела као мултикултурална, мултиетничка и мултиконфесионална земља растргана између два ентитета, изузетно суверених политичких јединица: Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине, те посебног Брчко дистрикта (Campbell, 1998). Други талас босанских миграција након 1992. оквирно покрива период 1996–2000. Главни трендови у овом таласу су огроман повратак ратних избјеглица кроз репатријацију уз помоћ међународне заједнице и повратне миграције интерно расељених лица. Масовна репатријација долази из два извора: босанске избјеглице које су тражиле уточиште у другим југословенским земљама, углавном у Србији и Хрватској, и оних који су током рата били у иностранству, углавном у западној Европи, Скандинавији, Сјеверној Америци и дјелимично Аустралији (International Crisis Group, 1997). Ипак, хуманитарни приступ процесу репатријације, који је углавном водио Високи комесаријат Уједињених нација за избјеглице (UNHCR), није у потпуности успио, пошто се хиљаде расељених никада нису вратиле у земљу (Black, 2001).

Осим тога, повратне миграције интерно расељених лица покренуле су многа питања. Прво, многи се нису вратили у своје предратне домове, већ на другу локацију у БиХ на основу припадности етничкој групи. Недостатак стамбеног простора у непосредно послјератним годинама представљао је додатну забринутост за повратак. Тако су повратници и расељена лица распоређени у напуштене домове оних етничких група које су претходно напустиле то подручје ради по-

Serbia and the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (renamed the Republic of Srpska) for Serbs in B&H, and Croatia for Croats in B&H. Apart from a few instances like Mostar, which is home to both Bosnian Muslims and Croats, this ethnic-centered polarization completely altered the country's pre-war demographics, leading to territorial reconstruction toward towns and regions with a dominant ethnic group.

After the signing of the Dayton Peace Agreement in 1995, the second migratory wave started. B&H has begun this era as a multicultural, multiethnic, and multiconfessional country torn among two entities, extremely sovereign political units: the Republic of Srpska, Federation of Bosnia and Herzegovina and the Brčko district (Campbell, 1998). The second wave of post-1992 B&H migrations covers the 1996–2000 period. The main trends in this wave are the immense return of war refugees through international community-assisted repatriation and the return migration of internally displaced people. Mass repatriation came from two sources: B&H refugees who sought refuge in other Yugoslav countries, mainly Serbia and Croatia, and those who had been abroad during the war, mainly to Western Europe, Scandinavia, North America, and partly Australia (International Crisis Group, 1997). Still, the humanitarian approach to the repatriation process, led mainly by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), did not fully succeed, as thousands of displaced people never returned to the country (Black, 2001).

Besides, the return migration of internally displaced people has raised many questions. First, many did not return to their pre-war homes but to another location in B&H based on their ethnic group. The housing shortage in the immediate post-war years was an added concern for resettlement. Hence, returnees and displaced people were assigned to the abandoned homes of those ethnic groups that previously left the area to be re-settled. This pivotal rearrangement is termed the "house war" by Stefansson (2006, p. 118), where the manipulation of residential space instigated large-scale displacement and cemented the repercussions of ethnic purifica-

новног насељавања. Ово кључно преуређење је Stefansson (2006, стр. 118) назвао „ратом кућа“, гдје је манипулација стамбеним простором подстакла расељавање великих размјера и цементирила посљедице етничке хомогенизације. Овај погрешно прорачунат потез парадоксално је претворио интерно расељена лица, која су се одлучила вратити, у локалне мањине, излажући их додатној ретрауматизацији, искључењу и сегрегацији. Фрагментирани ратом, некадашњи мултиетнички пејзажи БиХ трансформисани су у етнички одвојене кластере, претежно насељене Бошњацима, Хрватима или Србима (Kett, 2005).

Постоји и недовољно истражен подталас непосредних послеријатних миграција – случај сарајевских Срба. Хиљаде сарајевских Срба напустило је главни град БиХ одмах након Дејтонског мировног споразума крајем 1995. и почетком 1996. (Žila, 2021). Bollens (2007, стр. 97) овај миграциони покрет категоризује као масовни егзодус сарајевских Срба, процјењујући да је почетком 1996. године град напустило око 60000 људи који су населили различите регије Републике Српске, попут Семберије, Посавине итд. Неки од главних разлога за то били су етничка дискриминација коју су Срби као мањина доживљавали, те недостатак сигурности, стамбеног питања и посла. Још се расправља о тачном броју оних који су отишли. Важније питање – зашто су сарајевски Срби напустили Сарајево – и даље се увелико пропитује у БиХ политичком и медијском дискурсу, варирајући од наратива о добровољним до присилним миграцијама. Ипак, једно је сигурно: сарајевски Срби имају двојак однос према граду: не недостаје им Сарајево као мјесто за живот, већ као мјесто социјализације, локалитет који карактеришу пријатељства и дружење, замишљајући град не као географски дом, већ као социокултурни локалитет сигурности и безбједности у специфичном, помало носталгичном, предратном окружењу (Žila, 2022).

Сличне карактеристике се могу примијенити на многа друга интерно расељена лица у БиХ, гдје су се све етничке групе суочиле са интерним расељењем. Нажалост, овај миграциони образац прешао је са привременог на стални, остављајући расељено становништво у транс-локалном културном застоју, јер се никада нису вратили својим домовима. С друге стране,

This miscalculated move paradoxically turned the returning internally displaced people into local minorities, exposing them to additional retraumatization, exclusion, and segregation. Fragmented by the war, B&H once multiethnic landscapes were transformed into ethnically segregated clusters, predominantly inhabited by Bosniaks, Croats, or Serbs (Kett, 2005).

There is also an under-researched sub-wave of the immediate post-war migrations – the case of Sarajevo Serbs. Thousands of Sarajevo Serbs fled B&H capital immediately after the Dayton Peace Agreement in late 1995 and early 1996 (Žila, 2021). Bollens (2007, p. 97) reflects on this migratory movement as the mass exodus of Sarajevo Serbs, estimating that 60000 people left the city in early 1996, inhabiting various regions of the Republic of Srpska, like the Semberija region, Posavina, etc. Some of the main reasons for this were the ethnic discrimination that Serbs as a minority experienced and the lack of safety, housing, and jobs. The exact numbers of those who left are still being debated. The more important question – why Sarajevo Serbs left Sarajevo – is still heavily discussed in B&H political and media discourse, varying from voluntary to forced migration narratives. However, one thing is sure: Sarajevo Serbs hold an ambiguous relationship with the city, missing Sarajevo not as a place to live but as a place of socialization, a locality characterized by friendships and *druženje* (hanging out), imagining the city not as a geographical home but as a sociocultural locality of safety and security in the specific, somewhat nostalgic, prewar setting (Žila, 2022).

Similar characteristics can be applied to many internally displaced people in B&H, where all ethnic groups faced internal displacement. Unfortunately, this migratory pattern shifted from temporary to permanent, leaving the displaced population in a trans-local cultural stalemate as they never returned to their homes. On the other hand, although many internally displaced people moved to areas inhabited by the ethnic group they belonged to, they still faced economic and cultural discrimination. In a recent study, Pupovac (2020) reflects on the case of Serb internally displaced people in Bijeljina (the Re-

иако су се многа интерно расељена лица преселила у подручја настањена етничком групом којој су припадали, они су и даље били суочени са економском и културном дискриминацијом. У недавној студији, Руповас (2020) се осврће на случај српских интерно расељених лица у Бијелини (Република Српска). Она мапира трансформативни утицај рата и расељавања на колективни идентитет унутар становништва Срба у Бијелини, ослањајући се на перспективу од четврт вијека и залажући се за испољавање идентитетског плуралитета унутар моноетничког окружења. Ова интегрална промјена кључна је за самопрепознавање и интеграцију расељених лица. Случај Бијелине наглашава способност рата и расељавања да конструише не само међугрупне, већ и унутаргрупне расколе, при чему овај други има потенцијал да наруши друштвену кохезију изван микро-заједнице датог локалитета. Допринос овог дјела лежи у често занемареној посљедици миграција унутар државе: иста етничка група може да дискриминише оне који јој такође припадају само зато што је доживљавају као *Другог, Другог* који се преселио, који је дошао у „њихово мјесто“. Као резултат тога, амбивалентна перцепција нових домова међу интерно расељеним лицима и повратницима често се карактерише меланхолијом, локалном носталгијом и искљученошћу, што резултира немогућношћу да се развије јача везаност за нова мјеста и нове градове. Према процјенама Уједињених нација, хиљаде интерно расељених лица и даље су заглављене у избјегличким насељима широм државе (UNHCR, 2017). Ово показује да се други талас суштински никада није ни завршио. С друге стране, оне избјеглице које су остале у иностранству спојиле су се са насљеђем југословенских миграција 1960-их и 1970-их година, стварајући масовне заједнице дијаспоре у Аустрији, Немачкој, Шведској, Норвешкој, САД, Канади, Аустралији, Словенији итд. отварајући простор за трећи талас послеријатних миграција из БиХ (Valenta & Ramet, 2011).

Трећи талас БиХ миграција након 1992. преклопио се са другим и почео је 2000-их. Обојен је добровољним, претежно радним миграцијама у земље Европске уније. Према подацима Националне агенције за статистику, државу је од 2013. напустило више од пола милиона људи (Boračić-Mršo, 2019). Међутим, није само овај талас миграција промијенио те-

public of Srpska). She maps the transformative impact of war and displacement on the collective identity within Bijeljina's Serb population, drawing upon a quarter-century perspective and arguing for the manifestation of identity plurality within a mono-ethnic setting. This integral shift is pivotal for the displaced persons' self-recognition and integration. Bijeljina's case underscores the capacity of war and displacement to construct not only inter-group but also intra-group schisms, the latter possessing the potential to disrupt social cohesion beyond the locality's micro-community. This piece's contribution lies in an often overlooked result of intra-state migration: the same ethnic group can discriminate against those who also belong to it just by perceiving it as the *Other*, the *Other* that moved, that came to "their place". As a result, the ambivalent perception of new homes among internally displaced people and returnees is frequently characterized by melancholy, local nostalgia, and exclusion, resulting in an inability to develop a stronger place attachment to their new towns and cities. According to United Nations estimates, thousands of internally displaced people are still stuck in refugee settlements across the state (UNHCR, 2017). It proves that the second wave never ended. On the other hand, those refugees who stayed abroad merged with the legacy of Yugoslav migration in the 1960s and 1970s, creating massive diaspora communities in Austria, Germany, Sweden, Norway, the USA, Canada, Australia, Slovenia, and so on, opening a space for a third wave of post-war migrations from B&H (Valenta & Ramet, 2011).

The third wave of post-1992 B&H migration overlapped with the second and rose in the 2000s. It is colored by voluntary, predominantly labor migrations to the European Union countries. According to the National Statistics Agency, more than half a million people have left the state since 2013 (Boračić-Mršo, 2019). However, not only this wave of migration altered the ongoing demographic processes but also the first and second ones. Numerous modifications in migration have caused demographic crises and depopulation, and ethnic homogenization in some regions (Kadusic & Suljic, 2018).

While the reasons for the first two waves are clear (war, multiethnic repatriation, and resettlement-

куће демографске процесе, већ и први и други. Бројне модификације у миграцијама проузроковале су демографске кризе, депопулацију и етничку хомогенизацију у многим регионима (Kadusic & Suljic, 2018).

Док су разлози за прва два таласа јасни (рат, мултиетничка репатријација и расељавање интерно расељених лица), узроци трећег таласа БиХ миграција су у сржи тренутних студија о БиХ миграцијама. Централни дио литературе фокусира се на миграције одлива мозга мотивисаних потрагом за послом, било на националном или на регионалном нивоу. Недавне студије стављају ову динамику миграција или у балкански контекст, деконструирајући теже ефекте и узроке одлива мозга као што су велика незапосленост и корупција у региону (Bagatelas & Sergi, 2017), или расправљајући о могућим исходима ових миграција, смјештајући БиХ у Западни Балкан (на примјер, Vracic, 2018). На примјер, једна од најновијих студија Hornstein Tomić (2020), рађена 2020. године, анализира мобилност високообразованих миграната са „Истока“ на „Запад“ (на примјер, Њемачка и програм „Трипле Вин“).

Ипак, трендови су јасни, како на нивоу Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине, као ентитета, тако и на нивоу БиХ као државе: масовно исељавање младих према Европској унији, комбиновано са великим одливом мозга. Ово има значајан утицај на економију и друштво БиХ. Недостатак квалификованих радника један је од највећих проблема БиХ и видљив је у грађевинском и производном сектору. Здравствени сектор је такође у тешкој ситуацији, јер су многи љекари и медицинске сестре емигрирали. БиХ ипак и даље има релативно младу популацију, но губитак ових младих људи је одлив људског капитала (Vracic, 2018).

Што се тиче тренутних миграторних трендова унутар државе, они остају донекле недовољно проучени. Оскудни подаци о миграцијама, као и истраживања о расељавању, проблематично су питање не само из демографске, већ и из шире друштвено-политичке и економске перспективе. У интервјуу за Магазин БУКА 2019. године, демограф из Републике Српске, Драшко Маринковић је истакао да је у овом политичком субјекту највећи дио миграција унутар државе ка већим градовима и центрима попут Бањалуке, Бијељине, Требиња, Добоја, Источног Сарајева и Приједора (Čalić, 2019). Дакле, рурално-урбане миграције расту као стални тренд, остављајући

ment of internally displaced people), the causes of the third-wave B&H migrations are at the core of the current research on B&H migration. The central part of the literature focuses on labor-motivated brain drain migrations, either on a nation-state or regional level. Recent studies place these migration dynamics into either the Balkan context, deconstructing more severe effects and causes of brain drain like massive unemployment and corruption in the region (Bagatelas & Sergi, 2017), or debating possible outcomes of these migrations, placing B&H in the Western Balkans (for instance, Vracic, 2018). For instance, one of the most recent studies by Hornstein Tomić (2020) done in 2020 analyzes the mobility of highly educated migrants from the “East” to the “West” (for instance, Germany and the Triple Win program).

Still, trends are clear, both on the level of the Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina as entities and B&H as a state: massive emigration of young people toward the European Union, combined with a large-scale brain drain. This is having a significant impact on the economy and society of B&H. The shortage of skilled workers is one of B&H most pressing problems and is visible in the construction and manufacturing sectors. The healthcare sector is also struggling, as many doctors and nurses have emigrated. B&H still has a relatively young population, and the loss of these young people is a drain on the country’s human capital (Vracic, 2018).

Regarding current intra-state migratory trends, they remain somewhat understudied. The scarce migration data, as well as research on migration, is a problematic issue not just from a demographic but from a broader socio-political and economic perspective. In an interview for BUKA Magazine in 2019, a Republic of Srpska demographer, Draško Marinković emphasized that in this political entity, the majority of intra-state migration is towards the bigger cities and centers like Banjaluka, Bijeljina, Trebinje, Doboј, Istočno Sarajevo, and Prijedor (Čalić, 2019). Therefore, rural-urban migration patterns rise as an ongoing trend, leaving rural areas in a challenging demographic and economic sit-

рурална подручја у изазовној демографској и економској ситуацији, како се истиче у једној од најновијих студија (Pržulj et al., 2023). С обзиром на актуелну проблематику незапослености у ентитету, посебно у мањим градовима (Stanivuk & Marinković, 2017), овај миграциони образац не изненађује. Слични обрасци су се могли видјети у Федерацији Босне и Херцеговине и Брчко дистрикту, дакле, у цијелој држави.

Кратак поглед у будуће миграторне трендове

Тренутно, бројни миграциони трендови у БиХ остају у великој мјери недовољно истражени, како квантитативно тако и квалитативно. Очекује се да ће многи од њих бити настављени у годинама које долазе. Прво, како земља пролази кроз процес европеизације, настојећи да постане дио Европске уније (Marjanović, 2017), долази до масовног иселјавања из државе ка средњој и западној Европи. На примјер, Beznec и Gombač (2023) разматрају вишеструка питања интеграције становника БиХ у Словенији и процесе ексклузије и искључивости у политикама интеграције. Социоекономска нестабилност у БиХ тјера раднике ка приступачнијем тржишту рада у Словенији, што је динамика коју су капитализовале словеначке грађевинске фирме које запошљавају ове мигранте заједно са локалним радницима у земље попут Аустрије (Danaj et al., 2020). Друго, сезонске миграције радника у угоститељском сектору у земље попут Хрватске такође су на маргинама актуелних истраживања о овој теми. Треће, постоји огроман талас одласка студената и академских радника у западну Европу и Запад уопште. Božić (2015) се осврће на међународну академску мобилност и немогућност реинтеграције високообразованих младих стручњака по повратку у БиХ. Овај не-кружни, темпорални образац академске мобилности води ка формирању академске дијаспоре. Четврто, постоји јако занемарен тренд одласака студената и радне снаге ка Сјеверној Америци преко програма попут *Work and Travel*, који углавном шаљу студенте на сезонски рад у САД и Канаду. Овдје се вишеструки обрасци миграција преклапају – привремена транснационална мобилност студената и сезонских радника резултира трајном радном емиграцијом истих, јер су многи од такозваних програма студентских размјена само параван

uation, as one of the latest studies by Pržulj et al. (2023) stresses out. Considering the current unemployment issues in the entity, especially in smaller cities (Stanivuk & Marinković, 2017), this migratory pattern is not surprising. Similar patterns could be seen in the Federation of Bosnia and Herzegovina and Brčko district, ergo, the entire country.

A Brief Peek into Future Migratory Trends

Currently, numerous migratory trends in B&H remain heavily under-researched, both quantitatively and qualitatively. Many of them are expected to be continued in the years to come. First, as the country is going through the process of Europeanization, striving to become a part of the European Union (Marjanović, 2017), mass emigration from the state toward Central and Western Europe is occurring. For instance, Beznec and Gombač (2023) reflect on the multiple integration issues of people from B&H in Slovenia and the bordering and exclusion processes in the integration policies. The socioeconomic instability in B&H is driving workers toward Slovenia's more accessible labor market, a dynamic capitalized upon by Slovenian construction firms that employ these migrants alongside local workers from countries like Austria (Danaj et al., 2020). Second, seasonal migrations of workers in the hospitality sector to countries like Croatia are also on the margins of current research on the topic. Third, there is a massive wave of student and academic migration to Western Europe and the so-called West in general. Božić (2015) reflects on international academic mobility and the inability to reintegrate highly educated young experts upon return to B&H. This non-circular, temporal academic migration pattern leads to the academic diaspora's formation. Fourth, a heavily overlooked student-labor migration trend toward northern America exists, via programs like *Work and Travel*, which predominantly send students to seasonal work in the USA and Canada. Here, multiple migration patterns overlap – temporal transnational student mobility and seasonal work migration, resulting in permanent labor emigration, as many of so-called exchange programmes

експлоатације јефтине радне снаге из БиХ и других полупериферних земаља. Међутим, овај миграциони образац, као и многи други, тек треба да буде детаљније истражен.

ЗАКЉУЧАК

Миграције нису нов феномен или концепт непознат многим регионима и државама. Међутим, тренутна ситуација у БиХ представља специфичан случај, не само зато што је једна од водећих емиграционих земаља у свијету или због велике дијаспоре са преко 2 милиона чланова (Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2021, стр.10), као директној последици БиХ миграцијске историје. Напротив, то је специфичан случај управо зато што масовни миграциони трендови нису изузетак већ правило. Стога, с циљем деконструкције специфичности овог случаја, ово истраживање је понудило преглед бројних динамике расељавања, урањајући дубоко у прошлост окупација, асимилације, ратова, етничких сукоба и интеркултуралних дешавања. Рад је почео друштвено-историјску анализу БиХ од Илира, Јужних Словена и Османлија, пролазећи кроз периоде аустроугарске окупације и Југославије(а), да би на крају анализирао ратно и послератно доба 1992–1995. Мапирани су многобројни миграцијски трендови датих епоха, демонстрирајући вишеструке корелације између њих, које би се могле објаснити само као ризоматска множина расељеничких трендова који се појављују и заустављају, избијају па поново избијају, само да би у новој ери попримили нови облик. Ови облици варирају од малих и великих миграција, сталних и привремених, принудних и добровољних, које се протежу кроз низ вијекова. Стога би се читава земља могла посматрати као таписерија, скуп вишеструко преклапајућих и увијек модификованих миграторних кореографија.

Сам значај овог истраживања је трострук. Прво, ова студија систематизује досадашња сазнања о миграцијама на тлу БиХ. Историјски повезује бројне претходне таласе, откривајући узрочност и укрштања између њих. Друго, деконструира динамику историје миграција у БиХ, не само осликавајући хронологију – тј. *када*, или географску димен-

are just a paravane of the exploitation of cheap labor force from B&H and other semi-peripheral countries. However, this migratory trend, like many others, has yet to be investigated in depth.

CONCLUSION

Migrations are not a novel phenomenon or a concept unknown to many regions and states. However, the current situation in B&H presents a specific case, not only because it is one of the world's leading emigration countries or because of its vast diaspora with over 2 million members (Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2021, p. 10), which is a direct consequence of B&H migration history. On the contrary, it is a specific case precisely because massive migratory trends are not an exception but the rule. Therefore, aiming to deconstruct the specificities of this case, this research offered an overview of numerous migratory dynamics, diving deep into the past of occupations, assimilation, wars, ethnic conflicts, and intercultural events. It started the socio-historical journey of B&H from Illyrians, South Slavs, and Ottomans, going through periods of Austro-Hungarian occupation and Yugoslavia(s), ultimately reaching the 1992–1995 war and post-war era. It mapped a myriad of migratory trends over eras, demonstrating multiple correlations between them, which could only be understood as a rhizomatic multiplicity of migratory trends that emerge and stop, erupt and reerupt, only to take a new form in a new era. Those forms vary from small-scale and large-scale migrations, permanent and temporary, forced and voluntary, spreading across multiple centuries. Therefore, the entire country could be seen as a tapestry, an assemblage of multiple overlapping and always modifying migratory choreographies.

The significance of this research is threefold. First, this study systematizes the previous knowledge of B&H migrations. It historically links numerous previous waves, exposing causality and intersections between them. Second, it deconstructs the dynamics of B&H migration history, not just portraying the chronology – the *when*, or its geographical dimension – the *where*, but providing an in-depth understanding of the *phenomenon's why*

зију – *гдје*, већ пружајући дубинско разумијевање *зашто* и *како* овог феномена. Сходно томе, последња и најзначајнија важност ове студије произлази из претходно поменуте двије. Сецирање социокултурног контекста БиХ миграцијске историје и откривање веза између различитих трендова отвара простор за истраживање савремених миграцијских кретања кроз интердисциплинарне социоисторијске и друштвенокултуролошке објективе, повезујући таласе мобилности умјесто да их раздваја. Штавише, овај приступ би могао бити веома релевантан за развој оквира истраживања и политика за изазове миграција које БиХ тек треба да искуси: а) наставак масовне емиграције према Европској унији у годинама које долазе (ИОМ, 2022); б) масовна депопулација, која ће, према пројекцијама Популационог фонда Уједињених нација (UNFPA), довести до свега око 1.7 милиона становника у БиХ у наредних пет деценија (Mosoti, 2021). Стога су пријекто потребне нове перспективе за анализу будућих образаца БиХ миграција, како краткорочних тако и дугорочних.

Тај помак у истраживањима ове теме могућ је само сагледавањем корелација и узрока актуелних и предстојећих миграционих таласа са претходним, што је и био циљ ове студије. Зашто? Јер, у коначници, БиХ је, надилазећи своје географске оквире, управо због миграција постала Мета-Босна – извор безбројних прича о кретању и расељавању чији се социокултурни лавиринт протеже кроз вијекове, па и миленијуме, чинећи сложени мозаик у којем садашње, савремене и пост-независне БиХ миграције су и даље у поменутом вртлогу историје. Као резултат тога, БиХ је постала оно што је овдје названо „земља у покрету“ – гекултурна јединица у којој кретање људи није само доминантни друштвенокултуролошки маркер прошлости, већ и садашњости и будућности.

Захвалница: Ово истраживање се заснива на мојим мастер студијама из области миграција и међукултуролошких односа, које сам похађао као стипендиста Европске комисије. Поред тога, проистиче из мог истраживања са проф. Мирјам Милхарчич-Хладник са Словеначког института за миграције, Истраживачког центра Словеначке академије наука и умјетности. Коначна верзија овог рада не би

and *how*. Consequently, this study’s last and most crucial importance develops from the abovementioned two. Dissecting the socio-cultural context of B&H migration history and exposing links between diverse trends opens a space for researching contemporary migratory movements through interdisciplinary sociohistorical and sociocultural lenses, connecting the mobility waves instead of fragmenting them. Moreover, this approach could be highly relevant for developing research and policy frameworks for the migration challenges that B&H is yet to experience: a) a continuation of massive emigration towards the European Union in years to come (IOM, 2022); b) massive depopulation, which will, according to the United Nations Population Fund (UNFPA) projections, leave B&H with around 1.7 million residents in the next five decades (Mosoti, 2021). Hence, new perspectives for analyzing future B&H migration patterns are heavily needed, both short-term and long-term.

That shift in research on the topic is only possible by comprehending correlations and casualties of current and forthcoming migration waves with the previous ones, which were the aim of this study. Why? Because ultimately, B&H, going beyond its geographical framework, became Meta-Bosnia exactly due to migration – the source of countless stories of movement and displacement whose socio-cultural labyrinth stretches over centuries, even millennia, forming a complex mosaic in which the present, contemporary, and post-independence B&H migrations are still in the above-mentioned maze of history. As a result, B&H became what here is called “a country on the move” – a geocultural unit where the movement of people is not just the dominant sociocultural marker of the past, but also the present, and the future.

Acknowledgements: This study is based on my Master of Arts Thesis in Migration and Intercultural Relations, which I attended as a European Commission Scholarship holder. Additionally, it develops on my research with prof. Mirjam Milharčič Hladnik from the Slovenian Migration Institute, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts. The final version of

била успјешно завршена без подршке колеге naučnika са Универзитетског колеџа у Лондону и дугогодишњег пријатеља из Бање Луке, Марјана Марјановића. Хвала му за упутства и савјете.

this paper would not have been completed successfully without the support of a fellow scholar from the University College London and a long-term friend from Banjaluka, Marjan Marjanović. Thank you for your guidance and feedback.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Andelković, M. V. (2019). Dijaspора i savremeni svet – potreba za promenom pristupa proučavanju. *Sociologija*, 61(5), 655–675. <https://doi.org/10.2298/SOC19S1655V>
- Antoniјевић, D. (2011). The Guest Worker as a Liminal Being: The Conceptualization of Guest Worker’s Cultural Identity. *Etnoantropološki problemi*, 6(4), 1013–1033. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.10>
- Antoniјевић, D. (2013). *Stranac ovde, stranac tamo – Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Srpski genealoški centar.
- Bagatelas, W. T., & Sergi, B. S. (2017). The Balkans “Brain Drain” – Its Meaning and Implications. In European Trade Union Institute (Ed.), *South-East Europe Review for Labour and Social Affairs (Migration Waves in Eastern Europe [1990-2015]: A Selection from 16 Years of SEER)* (pp. 93–98). Nomos.
- Bakić, J. (2011). *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Službeni glasnik.
- Bara, M., & Ljajić, I. (2009). Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etnodemografskom oblikovanju Hrvatske: primjer Slavonije. *Migracijske i etničke teme*, 25(4), 337–362.
- Beznec, B., & Gombač, J. (2023). New Migration Policies and Innovative Practices. Slovenia Between Bordering and Inclusion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 36(2), 250–265. <https://doi.org/10.1080/13511610.2022.2071240>
- Bešlin, M., & Samardžić, M. (2018). Postfaktualna istorija: savremeni revizionistički izazovi istoriografskoj metodologiji u Srbiji. In Z. Deletić & D. Elezović (Eds.), *Metodološki izazovi istorijske nauke* (str. 57–77). Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini.
- Bieber, F. (2005). *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1057/9780230501379>
- Bielicki, D. K. (2016). Methodological Nationalism and Groupism in Research on Migrants from Former Yugoslavia. *Гласник Етнографског института САНУ*, 64(3), 527–540.
- Black, R. (2001). Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority? *SAIS Review*, 21(2), 177–199. <https://doi.org/10.1353/sais.2001.0031>
- Božanić, S. (2007). Običaji i verovanja Slovena (V–VI vek) na prostoru današnje Vojvodine. *Istraživanja*, 18, 59–72.
- Božić, A. (2015). International Mobility and the Flow of Knowledge: Experiences of Young Experts on the Return to BiH upon the Completion of Postgraduate Studies Abroad. In R. Kostić, E. Ćosić, & B. Babić (Eds.), *Migrations in the Function of Development* (pp. 19–31). Ministry for Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina, Migration Sector.
- Bollens, S. A. (2007). *Cities, Nationalism and Democratization*. Routledge.
- Boračić-Mršo, S. (2019, septembar 2). *Za šest godina BiH napustilo više od pola miliona ljudi*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/odlasci-iz-bih/30142260.html>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Breznik, D. (1980). *Demography: Analysis, Methods and Models*. Scientific Books.
- Valenta, M., & Ramet, S. P. (Eds.). (2011). *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd.
- Vego, M. (1982). *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost.
- Velikonja, M. (2003). *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (Vol. 23). Texas A&M University Press.

- Vracic, A. (2018). *The Way Back: Brain Drain and Prosperity in the Western Balkans*. European Council on Foreign Relations.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures* (Vol. 5019). Basic Books.
- Georgiev, V. (1966). The Genesis of the Balkan Peoples. *The Slavonic and East European Review*, 44(103), 285–297.
- Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A Typology of Reviews: An Analysis of 14 Review Types and Associated Methodologies. *Health Information & Libraries Journal*, 26(2), 91–108. <https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x>
- Grčić, M., & Grčić, L.J. (2014). Countries and Cities of 10th Century West Balkans According to Constantine Porphyrogenitus on the Map of Guillaume Delisle. *Гласник/Herald*, 18, 17–52. <https://doi.org/10.7251/HER1814017G>
- Grubišić, A. B. (2011). Jedna drugačija gastarbajterska priča: Romi gastarbajteri – transnacionalna manjina u transmigraciji. *Etnoantropološki problemi*, 6(4), 1035–1054.
- Danaj, S., Geyer, L., Cukut Krilić, S., Toplak, K., & Vah Jevšnik, M. (2020). *From Bosnia and Herzegovina to Austria via Slovenia: Migration and Posting of Third Country Nationals in the EU, A Regional Case Study*. European Centre.
- Daniel, O. (2007). Gastarbajteri: Rethinking Yugoslav Economic Migrations Towards the European North-West Through Transnationalism and Popular Culture. In S. G. Ellis & Lud'a Klusáková (Eds.), *Imagining Frontiers, Contesting Identities* (pp. 277–302). Pisa University Press.
- Dahinden, J. (2009). Understanding (Post-)Yugoslav Migration Through the Lenses of Current Concepts in Migration Research: Migrant Networks and Transnationalism. In U. Brunnbauer (Ed.), *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migration in the (Post-)Yugoslav Area, 19th–21st Centuries, Series "Südosteuropäische Arbeiten, Band 41* (pp. 249–263). Oldenburg Wissenschaftsverlag.
- Dedijer, V. (1966). *The Road to Sarajevo*. Simon and Schuster.
- Dolenc, D. (2007). Priseljavanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. In M. Komac (Ur.), *Priseljenici – Študije o priseljivanju in vključevanju v slovensko družbo* (str. 69–102). Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Dragić, M. (2012). Danak u krvi u romanu Na Drini ćuprija i u suvremenome pripovijedanju. *Hum*, 8, 123–140.
- Živković, T. (2002). *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600–1025*. Istorijski institut Beograd.
- Žila, O. (2021). The Flight of Serbs from Sarajevo: Not the Dayton Agreement's First Failure, but Its First Logical Consequence. *Nationalities Papers*, 49(5), 788–802. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.19>
- Žila, O. (2022). 'Sarajevo Is Not What It Used to Be': Ex-Sarajevan Serbs and Their Ambivalent Relationship to Their Place of Origin. *Journal of Refugee Studies*, 35(1), 416–434. <https://doi.org/10.1093/jrs/feab043>
- Zwierzchowski, J., & Tabeau, E. (2010, February 1–2). *The 1992–95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-Based Multiple System Estimation of Casualties' Undercount* [Paper Presented at the Conference]. International Research Workshop on 'The Global Costs of Conflict', Berlin, Germany.
- Imamović, E. (1998). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. ART 7.
- Inalcik, H., & Faroqhi, S. (1997). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Vol. 1). Cambridge University Press.
- International Crisis Group. (1997, April 30). *Refugees and Internally Displaced Persons in B-H*. International Crisis Group. <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6d20.html>
- IOM. (2022). *Emigration of Health and Information and Communication Technology Professionals from Bosnia and Herzegovina: Challenges and Opportunities*. International Organization for Migration Bosnia and Herzegovina.
- Jagodić, M. (1998). The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878. *Balkanologie, Revue d'études pluridisciplinaires*, 2(2). <https://doi.org/10.4000/balkanologie.265>
- Jackson, T. (2004). Demonization and Defence of the Serbs: Balkanist Discourses During

- the Break-Up of Yugoslavia. *Slovo*, 16(2), 107–124.
- Kadusic, A., & Suljic, A. (2018). Migration and Demographic Changes: The Case of Bosnia and Herzegovina. *European Journal of Geography*, 9(4), 75–86.
- Karakaš Obradov, M. (2016). Migracije stanovništva na hrvatskom području neposredno prije i nakon završetka Drugoga svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 48(3), 653–672.
- Kačapor-Džihic, Z., & Oruč, N. (2012). *Social Impact of Emigration and Rural Urban Migration in Central and Eastern Europe: Final Country Report Bosnia and Herzegovina*. European Commission, Gesellschaft für Versicherungswirtschaft und -gestaltung e.V.
- Kett, M. E. (2005). Internally Displaced Peoples in Bosnia-Herzegovina: Impacts of Long-Term Displacement on Health and Well-Being. *Medicine, Conflict and Survival*, 21(3), 199–215. <https://doi.org/10.1080/13623690500166028>
- King, R. (2010). *The Atlas of Human Migration: Global Patterns of People on the Move*. Earthscan.
- King, R. (2012). Geography and Migration Studies: Retrospect and Prospect. *Population, Space and Place*, 18(2), 134–153. <https://doi.org/10.1002/psp.685>
- Kurtović, E. (2019). *Kratka istorija srednjovjekovne Bosne*. Esad Kurtović.
- Le Normand, B. (2016). The Gastarbajteri as a Transnational Yugoslav Working Class 1. In R. Archer, I. Duda, & P. Stubbs (Eds.), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* (pp. 38–57). Routledge.
- Malcolm, N. (1996). *Bosnia: A Short History*. NYU Press.
- Marjanović, M. (2017). *Echoes of Europeanisation of Spatial Planning in EU Candidate Countries: The Cases of Serbia and Bosnia and Herzegovina* [Unpublished Master Thesis]. Blekinge Institute of Technology, Faculty of Engineering, Department of Spatial Planning.
- Medar-Tanjga, I. (2023). *Etnodemografski položaj Srba u Sloveniji*. Geografsko društvo Republike Srpske, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Mesić, M. (2007). Metodološki kozmopolitizam versus metodološki nacionalizam. *Revija za sociologiju*, 38(1–2), 71–83.
- Miljković-Djurić, J. (2000). Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina 1882–1903: Habsburg's Policies in an Occupied Territory. *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 14(2), 211–220.
- Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine. (2021). *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2020. godinu*. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, Sektor za migracije.
- Mihajlovic, S. (1987). Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner. *Northwestern Journal of International Law & Business*, 8(1), 181–196.
- Mosoti, J. (2021, February 22). *Bosnia and Herzegovina's Demographic Troubles are Real, but It's Not Too Late to Reverse Course*. UNFPA Bosnia and Herzegovina. <https://ba.unfpa.org/en/news/bosnia-and-herzegovinas-demographic-troubles-are-real-its-not-too-late-reverse-course>
- Pavičić, S. (2000). Bosnia: Migrations. *Migracijske i etničke teme*, 16(4), 333–357.
- Pavlica, B. (2005). Migracije iz Jugoslavije u Nemačku – migranti, emigranti, izbeglice, azilanti. *Međunarodni problemi*, 57(1–2), 121–158.
- Pejanović, DJ. (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Pejanović, M. (2005). *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Šahinpašić.
- Petrović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Nolit.
- Powell, R. R., & Connaway, L. S. (2004). *Basic Research Methods for Librarians* (4th Edition). Ablex.
- Pržulj, M., Marinković, D., & Mandić, M. (2023). Stanje, mogućnosti i ograničenja demografske revitalizacije ruralnih područja Republike Srpske. *Vidici*, 8–9, 89–115.
- Pupovac, M. (2020). Dvadeset pet godina poslije: uticaj rata i prisilnog raseljenja na kolektivne identitete Semberaca i izbjeglica u Bijeljini. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, 3(1), 203–247.

- Raduški, N. (2002). Etničke migracije na prostoru Vojvodine u drugoj polovini 20. stoljeća. *Migracijske i etničke teme*, 18(4), 339–348.
- Rogel, C., & Poirier, C. R. (1998). *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*. Greenwood Publishing Group.
- Roth, W. M., & Tobin, K. (2007). *Science, Learning, Identity: Sociocultural and Cultural-Historical Perspectives* (Vol. 7). BRILL.
- Rukavina, B. (2022). *Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Mađarskoj* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest.
- Ruthner, C. (2018). Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878–1918. *Seeu Review*, 13(1), 2–14. <https://doi.org/10.2478/seeur-2018-0002>
- Rucker-Chang, S. (2014). The Turkish Connection: Neo-Ottoman Influence in Post-Dayton Bosnia. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 34(2), 152–164. <https://doi.org/10.1080/13602004.2014.911586>
- Samardžić, R., & Đorđević, D. (1989). Preface. In I. Ninić (Ed.), *Migrations in Balkan History* (pp. 7–9). Institute for Balkan Studies SASA, University of California, Department of History.
- Selimović, S., & Hadžić, S. (2008). Socijalne promjene stanovništva tuzlanskog kraja (1878–1941). *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, 2(3), 153–173.
- Stanivuk, S., & Marinković, D. (2017). Unemployment of Republic of Srpska's Population – Spatio-Demographic Characteristics. *Гласник/Herald*, 21, 71–89. <https://doi.org/10.7251/HER2117071S>
- Stefansson, A. H. (2006). Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-War Bosnian Town. *International Migration*, 44(3), 115–139. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00374.x>
- Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. OUP USA.
- Ćorović, V. (2005). *Ilustrovana istorija Srba* (Knjiga 1). Politika, Narodna knjiga.
- UNHCR. (2017). *Podrška najugroženijim osobama na osnovu identifikovanih potreba*. Representation of UNHCR in Bosnia and Herzegovina. <https://www.unhcr.org/see/wpcontent/uploads/sites/57/2018/11/Brosura-BOS.pdf>
- Friedman, F. (2021). *Like Salt for Bread – The Jews of Bosnia and Herzegovina* (Vol. 13). Brill.
- Hayden, R. (2012). *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion, 1991–2011* (Vol. 7). Brill.
- Hornstein Tomić, C. (2020). East-West Mobility of a High-Skilled Young Generation – Chances and Obstacles for a Triple Win. *Der Donauraum*, 60(1–2), 45–56. <https://doi.org/10.7767/dedo.2020.60.1-2.45>
- Hristov, P. (2015). The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends. In H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, & R. Boeschoten (Eds.), *Migration in the Southern Balkans* (pp 31–46). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13719-3_2
- Campbell, D. (1998). MetaBosnia: Narratives of the Bosnian War. *Review of International Studies*, 24(2), 261–281. <https://doi.org/10.1017/S0260210598002617>
- Carmichael, C. (2015). *A Concise History of Bosnia*. Cambridge University Press.
- Caulley, D. N. (2007). Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper. *Qualitative Research Journal*, 7(2), 103–105.
- Cohen, R. (Ed.). (1995). *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge University Press.
- Cohen, R. (2008). *Global Diasporas: An Introduction* (2nd Edition). Routledge.
- Cohen, J. P., & Stein, S. A. (2010). Sephardic Scholarly Worlds: Toward a Novel Geography of Modern Jewish History. *The Jewish Quarterly Review*, 100(3), 349–384.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications.
- Crowe, D. M. (1995). *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. I. B. Tauris Publishers.

- Curta, F. (2013). The Beginning of the Middle Ages in the Balkans. *Millennium*, 10(1), 145–214. <https://doi.org/10.1515/mjb.2013.10.1.145>
- Čalić, T. (2019, mart 6). *Profesor Draško Marinković: Republika Srpska je za 15 godina izgubila 55.368 stanovnika, 80 škola, 900 odjeljenja... bez iseljavanja*. BUKA Magazin. <https://6yka.com/novosti/profesor-drasko-marinkovic-republika-srpska-je-za-15-godina-izgubila-55368-stanovnika-80-skola-900-odjeljenja-bez-iseljavanja>
- Džino, D. (2014). Constructing Illyrians: Pre-historic Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early Modern and Modern Perceptions. *Balkanistica*, 27(1), 1–39.
- Šabanović, H. (1959). *Bosanski pašaluk*. Oslobođenje.

Примљено / Received: 02. 08. 2023.
Исправљено / Revised: 25. 08. 2023.
Прихваћено / Accepted: 30. 08. 2023.